

ІСТОТНІ ПИТАННЯ ПОЛІТИКИ: ГРОМАДИ ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА

Базовий звіт

2024

DOI 10.70719/respol.2025.27

Зміст:

Вступ: Цілі та методологія	3
Резюме	6
Кореневі проблеми	6
Зведена таблиця: виклики, можливості та потреби громад	12
Нематеріальна культурна спадщина	21
Рухома культурна спадщина	31
Спадщина, що не підпорядкована МКСК	48
Нерухома культурна спадщина	50
Висновки	72

Вступ:

Цілі та методологія

Ця аналітична записка розроблена в рамках проекту [RES-POL](#) (Rapid Expert Support for Culture and Media Policies in Ukraine), що здійснює ГС «Центр “Регіональний розвиток”» **Агенції економічного розвитку [PPV](#)** за фінансової підтримки **Європейського Союзу**.

Проект RES-POL має на меті посилити функціональну спроможність [Міністерства культури та стратегічних комунікацій](#) і його відомств (Українського інституту книги, Українського культурного фонду, Державного агентства України з питань мистецтв та мистецької освіти й Українського інституту національної пам'яті).

Тривалість проекту RES-POL – від січня 2024-го до червня 2025 року.

У фокусі проекту RES-POL – чотири сектори (**Мистецтво та культура, Культурна спадщина, Креативні індустрії та Медіа**) і понад 20 підсекторів (індустрій та видів мистецької діяльності). Окремо RES-POL розглядає **10 істотних питань** розвитку культури (конкурентна оплата праці, ефективність державних підприємств у сфері культури, фінансування креативних індустрій, моделі фінансування культурних послуг, громади та культурна спадщина, інтеграція з ЄС та культурна політика тощо).

Методологія проекту передбачає:

- **Визначити істотні питання політики в секторах та підсекторах і описати їх в аналітичних записках та базових звітах;**
- **Проаналізувати 10 істотних питань розвитку культури у фокусі проекту й описати їх у базових звітах;**
- **Напрацювати й описати у стратегічних брифах пропозиції політик щодо істотних питань секторів та 10 істотних питань розвитку культури;**
- **Розробити секторальні стратегії і операційні програми для секторів у фокусі проекту та дорожні карти їх втілення;**
- **Випрацювати зміни до кількох нормативно-правових актів та/або розробити концепції пілотних проєктів, щоб впровадити створені у проєкті політики;**

- Проаналізувати європейський досвід планування та впровадження політик, оцінити деякі політики у сфері культури в Україні та оцінити інституційну спроможність відомств у сфері управління Міністерства культури та інформаційної політики.

Проєкт RES-POL активно залучає заінтересовані сторони на всіх етапах розроблення політик. Інформація про напруцювання проєкту доступна на сторінці [RES-POL](#) у [Facebook](#).

Мета цього базового звіту – розкрити істотні питання політики «Громади та культурна спадщина». Істотні питання політики – це виклики та проблеми, з якими стикаються заінтересовані сторони і які заважають розвиткові сектору; щоб розв’язати їх, може, потрібне втручання на рівні держави.

Методологія підготовки базового звіту передбачає:

- Опрацювати істотні питання політик у підсекторах на основі аналітичних записок (доступні на сторінці матеріалів RES-POL);
- Провести кабінетне дослідження аналітичних матеріалів про стан та динаміку розвитку сектору;
- Провести глибинні інтерв’ю із заінтересованими сторонами (учасниками ринку, представниками екосистем та середовищ, дотичними державними установами й організаціями);
- Сформувати списки істотних питань політики сектору разом з експертною командою RES-POL;
- Верифікувати формулювання істотних питань із заінтересованими сторонами та описати істотні питання політики;
- Підготувати рекомендації для подальшого розроблення політик, які розв’язуватимуть визначені істотні питання.

Автори базового звіту

Ольга Сагайдак – ключова експертка сектору КС.

Ірина Каць – експертка з НКС.

Олександра Ковальчук – експертка з РКС.

Павло Гольдін – експерт зі спадщини в підпорядкуванні НАН та інших відомств.

Віктор Дворніков – експерт з НрКС.

Рецензенти базового звіту

Володимир Воробей – керівник групи ключових експертів проєкту RES-POL.

Літредактор – Євген Редько.

Дизайнер – Марта Походжай.

Команда проєкту висловлює щирі подяки усім представницям та представникам сектору, які взяли участь в опитуваннях та глибоких інтерв'ю, за їхній час, готовність говорити про проблеми та спільно шукати їх вирішення.

При цитуванні тексту цієї аналітичної записки (повністю чи частково) необхідне пряме використання першоджерела з посиланням на нього.

Зміст цієї аналітичної записки є відповідальністю Громадської спілки «Центр «Регіональний розвиток»» і не обов'язково відображає позицію Європейського Союзу.

Резюме

Посилення політики децентралізації як одного з чинників інтеграції України до Європейського Союзу суттєво впливатиме на збереження, управління та актуалізацію сектору «Культурна спадщина».

На основі аналітичних досліджень у п'яти підсекторах визначено перелік кореневих проблем, притаманних сектору «Культурна спадщина» на рівні громад.

Кореневі проблеми сектору КС у громадах

Вплив війни. Через російську агресію в Україні немає безпечних місць, усі категорії об'єктів та елементів культурної спадщини перебувають під загрозою. Різняться лише рівні небезпеки, характер загроз, можливість реагувати на наслідки. Знищення людей і громад, руйнування та пограбування української спадщини свідчать про геноцидну політику РФ, стратегію «стирання» української ідентичності.

Людський капітал. Війна спричинила безповоротні втрати внаслідок загибелі людей. Людський капітал у секторі «Культурна спадщина» суттєво скоротився через тих, хто тимчасово втратив працездатність, мобілізованих, тих, хто був змушений переїхати в межах країни й за кордон. На жаль, об'єктивних актуальних даних щодо втрат фахівців сфери культурної спадщини немає, як і загальних втрат країни. Можемо тільки зазначити, що всі учасники опитувань і публічних розмов згадували про проблему браку людського капіталу як одну з найістотніших.

Сприйняття КС громадами. Для громад України актуальним є питання, хто успадкував локальну культурну спадщину і хто за неї відповідає. Головний бар'єр для розкриття потенціалу культурної спадщини на рівні громад становить відмова від її успадкування.

Базова освіта. Базова освіта не забезпечує, що всі громадяни знають про культурну спадщину, розуміють її значення, мають навички її зберігати й використовувати. Недостатня якість гуманітарної освіти створює передумови для неможливості якісної інтерпретації культурної спадщини.

Фахова освіта. Професійна освіта у сфері культурної спадщини не забезпечує потреб сфери: у кількості фахівців, спеціальних знаннях та навичках, відповідності сучасним критеріям фахівців (знання іноземної мови, володіння цифровими технологіями тощо).

Заклади освіти програмують освітні програми, зважаючи на наявний викладацький склад, а не потреби сектору. Професійна практика в період навчання формальна, не дає фахових навичок, не створює стійких зв'язків з операторами культурної спадщини.

Державна політика. Культурна спадщина не включена до системи національної безпеки. Культуру сприймають переважно як сферу дозвілля, тож вона в останніх рядках щодо пріоритетів стратегування й фінансування.

Державне регулювання і управління. Закони і НПА досі часто базуються на «радянській парадигмі» й презумпції винуватості, не узгоджені між собою, що породжує «сліпі зони» та корупційні ризики. Система складна, передбачає розгалужене підпорядкування, розмиту відповідальність, нерелевантні інструменти заохочення й покарання. Законодавство фрагментарно синхронізоване з нормами ЄС і міжнародними документами, ратифікованими Україною.

Інституції. Слабкі й несамотійні інституції, які мають вертикальне та горизонтальне підпорядкування (профільному міністерству і місцевим органам влади). Робота забюрократизована, орієнтована на проходження перевірок і необхідність виправдовуватися. Керівники лімітовані в прийнятті рішень щодо довгострокового планування, формування команд, розподілу коштів. Дефіцит управлінців у сфері.

Низький рівень оплати праці й невизнання суспільством престижу професій у секторі КС не сприяє залученню молодих фахівців, кваліфікованих кадрів.

Фінансування. Сферу культури в державі фінансують за залишковим принципом. Розміри посадових окладів працівників сфери нижчі за мінімальний рівень заробітної плати, встановлений державою.

Видатки бюджетних установ на час воєнного стану не дають використовувати кошти на розсуд організацій, навіть зі спецрахунків, куди може надходити донорська допомога, для розвитку інституцій.

Фінансування коштами громад дуже залежить від людського фактору – керівників громад, рідко можна розраховувати на лобіювання місцевих депутатів або чиновників із профільних органів управління.

Потреба в аналізі поточної ситуації стану сектору КС особливо актуалізувалася після повномасштабного вторгнення з огляду на агресивну війну Росії проти України, що завдає непоправних людських, екологічних, економічних втрат Україні, включно з втратами, яких зазнає культура й культурна спадщина.

План Ukraine Facility.

Аналітична частина проєкту була напрацьована тоді, коли Україна офіційно почала перемовини про вступ до Європейського союзу (25 червня 2024 р.). Це відбувалося на тлі імплементації Ukraine Facility – програми фінансової підтримки України від Європейського Союзу протягом 2024–2027 рр., яка передбачає 69 реформ, результати яких оприявнюють понад 150 квартальних індикаторів.

Реформи, запровадження яких як зобов'язання бере на себе Українська держава в рамках [Ukraine Facility](#):

Базові реформи: Реформа державного управління, Управління державними фінансами, Судова система, Боротьба з корупцією та відмиванням грошей.

Економічні реформи. Фінансові ринки, Управління державними активами, Людський капітал, Бізнес-середовище, Децентралізація та регіональна політика.

Кроссекторальні напрями: Євроінтеграція, Цифрова трансформація, Зелений перехід та Охорона довкілля.

Тією чи іншою мірою ці реформи матимуть вплив і на сферу культури. Власне, фокус на культуру в програмному документі сформульований у **Реформі 9. Покращення культурного розвитку**: «Зміцнення національної безпеки держави через соціальну згуртованість та стійкість населення України стане наріжним каменем нової Стратегії розвитку української культур». Відповідальною установою за реалізацію реформи визначено Міністерство культури та інформаційної політики. Маркером виконання (єдиним маркером у сфері культури) є створений документ – Стратегія розвитку української культури – до кінця першого кварталу 2025 року.

У Плані також особливу увагу приділено **просуванню децентралізації й регіонального розвитку**. Органи влади взяли на себе зобов'язання реформувати місцеві державні адміністрації, забезпечити кращий розподіл повноважень між органами місцевого самоврядування та виконавчої влади. Планом передбачено виділення мінімум 20 % безповоротної фінансової підтримки на потреби відновлення, реконструкції та модернізації громад у межах Компонента I [Ukraine Facility](#).

«Територіальні громади є ключовими бенефіціарами результатів відновлення, – згідно з Програмою для України, – тому їм буде відведена провідна роль у відповідних процесах. Територіальні громади відповідають за розроблення планувальних документів, установлення зв'язків з міжнародними партнерами та реалізацію проєктів відновлення на відповідних територіях на основі інклюзивного підходу, який передбачає залучення та консультації з громадянським суспільством на місцевому рівні. З метою зміцнення потенціалу територіальних громад Уряд разом із міжнародними партнерами буде працювати над створенням механізмів посилення компетенцій у сферах стратегічного планування, управління публічними інвестиціями, протидії корупції, управління проєктами, міського планування, цифровізації, управління інвестиційною діяльністю та взаємодії з партнерами з розвитку серед представників органів місцевого самоврядування.

Ефективність та прозорість фінансування заходів з відновлення, реконструкції та модернізації на місцевому рівні буде забезпечено шляхом упровадження заходів з реформування управління державними інвестиціями. Ці заходи передбачатимуть, зокрема, формалізацію процедур планування, визначення пріоритетів, відбору та моніторингу державних інвестицій на місцевому рівні відповідно до єдиних підходів, установлених для всіх джерел та механізмів фінансування. Відповідно до цих підходів буде переглянутий також механізм капітальних трансфертів з державного бюджету до місцевих бюджетів».

Натомість маємо зазначити, що серед переліку секторів, які можуть претендувати на інвестиції у відновлення, на порталі [DREAM](#) – державної цифрової екосистеми для підзвітного управління відновленням – сектору культурної спадщини, як і культури загалом немає.

На національному рівні має бути оновлена **Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 рр.** На регіональному рівні мають бути створені регіональні стратегії розвитку та плани заходів з їх реалізації, програми комплексного відновлення областей. На місцевому рівні – стратегії розвитку громад, комплексні плани просторового розвитку територій територіальних громад, програми комплексного відновлення територій територіальних громад і плани відновлення та розвитку громад.

Зміни в регулюванні місцевого самоврядування, на які очікуємо в межах виконання Плану Ukraine Facility і які прямо впливають на сектор культурної спадщини:

– 3 квартал 2024 року. Прийнято постанову Кабінету Міністрів «Про внесення змін до Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки», затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. за № 695. Постанова Кабінету Міністрів спрямована на розвиток багаторівневого врядування, наближення системи управління регіональним розвитком до процедур та кращих практик ЄС; сприяння розбудові партнерств, міжмуніципальному, міжрегіональному та транскордонному співробітництву; розвиток інституційної спроможності територіальних громад та регіонів у розрізі проєктного менеджменту, цифровізації, антикорупції та стратегічного планування.

– 4 квартал 2024 року. Прийнято постанови Кабінету Міністрів щодо затвердження Порядку ведення містобудівного кадастру державного рівня, Єдиного державного адресного реєстру, Єдиного державного реєстру будівель і споруд, Єдиного державного реєстру адміністративно-територіальних одиниць, внесення змін до постанов Кабінету Міністрів, що регулюють розроблення містобудівної документації у формі електронних документів, ведення Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва, інтеграції та інформаційної взаємодії реєстрів та кадастрів державного, регіонального та місцевого рівня.

– 1 квартал 2025 року. Закон України «Про публічні консультації» прийнятий і набуває чинності через 12 місяців з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні. Закон України запустить правовий механізм проведення публічних консультацій під час формування та реалізації державної політики, розв'язання питань місцевого значення, що створить передумови для узгодженого, ефективного та результативного процесу реалізації політики та прийняття рішень.

– 1 квартал 2026 року. Набувають чинності зміни до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та галузевого законодавства. Ці законодавчі зміни спрямовані на оптимальний розподіл повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади за принципами субсидіарності та децентралізації сприятиме усуненню конфлікту повноважень між сільськими, селищними, міськими радами й районними радами, забезпеченню доступності та належної якості публічних послуг на місцевому рівні, ефективного використання бюджетних коштів.

Можемо дійти висновку, що за Планом для України можливості й повноваження громад не зменшаться, як порівняти з 2021 р., а мають розширитися й посилитися. Отже, варто проаналізувати кореневі проблеми та істотні питання політик щодо поточної ситуації використання громадами культурної спадщини.

Згідно зі ст. 140 Конституції, територіальна громада – це жителі села, селища, міста або добровільне об'єднання жителів кількох сіл у сільську громаду. На 2021 рік в Україні було 1469 громад, утворених внаслідок об'єднання населених пунктів. Міські громади Києва та Севастополя, а також Чорнобильська зона відчуження мають особливий статус і не входять до складу районів та областей. Автономна Республіка Крим не поділена на громади через російську окупацію.

Виклики, можливості та потреби громад у секторі «Культурна спадщина»

Інформування. Обізнаність і сприйняття.

Нематеріальна КС (НКС)

- Низький рівень обізнаності серед мешканців громади про важливість НКС та її потенціали. Необхідність підвищення обізнаності про цінність НКС та її потенціал для продовольчої безпеки, інклюзивного економічного розвитку, для психосоціальної підтримки, реабілітації, а також посилення соціальної згуртованості та інтеграції.
- Ставлення до НКС як до чогось застарілого та непотрібного. Меншовартість та патерналізм як наслідок колоніального досвіду.
- Нерозуміння керівниками громад суті та потенціалу НКС (зосередження суто на мистецькій або атракційній складовій, що може загрожувати НКС спрощенням, вириванням із контексту, виснажливим туризмом, фольклоризацією). Необхідність розвитку потенціалу працівників культури та фахівців з інших сфер (освіта, туризм, економіка, сільське господарство тощо) для розуміння специфіки НКС та етики роботи з нею.
- Потреба в інформаційній підтримці майстрів-практиків щодо захисту інтелектуальної власності на продукти чи послуги. Необхідність розвитку потенціалу спільнот, груп та окремих осіб (носіїв-практиків) щодо їхньої ролі в охороні та управлінні своєю НКС.

Рухома КС (РКС)

- Актуальним є питання, хто успадкував локальну культурну спадщину та хто несе за неї відповідальність. Головним бар'єром для розкриття потенціалу рухомої культурної спадщини на рівні громад є відмова від її успадкування. Нерозуміння значення спадщини різними (за віком, з різних соціальних або професійних груп) групами користувачів.
- Недоступність РКС для місцевих громад через евакуацію, зберігання у закритих фондосховищах музеїв, викрадення, перебування в колишніх метрополіях внаслідок історичних обставин.

- Потреба в реекспозиції колекцій після евакуації у зв'язку з поверненням, реінтеграцією та вкоріненням переміщеного населення.
- Потреба в залученні меценатів та локальних спільнот для підтримки та розвитку культурних інституцій і проєктів.

Спадщина, що не підпорядкована МКСК

- Нерозуміння громадами ролі наукової, природної спадщини як суспільного надбання. Неусвідомлений потенціал отримання екосистемних послуг (зокрема, туризму) від діяльності наукових і науково-освітніх установ на території громади.
- Брак комунікації між національними закладами – бюджетними установами (ЗВО, НДУ тощо) та місцевими органами управління. Громада не обізнана про потреби й можливості установи, а установа не усвідомлює можливості (зокрема, фінансової) взаємодії з громадою.
- Недостатня або відсутня підзвітність керівників колективної установи та громаді, недостатній вплив колективних органів управління.

Нерухома КС (НрКС)

- Неусвідомлення потенціалу використання об'єктів НКС як ресурсу розвитку громад. Низький рівень обізнаності громадян щодо збереження та адаптивного користування об'єктами НКС.
- В Інформаційному та публічному просторі громад фактично немає інформації про цінність історичних об'єктів, районів, ареалів, немає комунікації та промоції нерухомої культурної спадщини, програм збереження та функціональної адаптації пам'яток.
- Байдужість до об'єктів культурної спадщини. Коли об'єкти є старими і руйнуються, вони стають тягарем для своїх власників, вони не привабливі і створюють зайвий клопіт замість прибутку, тож врешті це призводить до втрат об'єктів.
- Цінні з позицій культури та науки не за естетичними якостями, а за історичними показниками архітектурні об'єкти, як правило, «на місцях» ігноруються і здебільшого не перетворюються на категорію пам'яток культурної спадщини.

Компетентності. Освіта. Людський капітал.

Нематеріальна КС (НКС)

- Недостатній рівень освіти (володіння англійською мовою, сучасними цифровими технологіями) серед фахівців підсектору.
- Відсутність рекомендацій, методичних матеріалів, роз'яснень щодо роботи з НКС на рівні громади. Необхідність пошуку шляхів інтеграції нематеріальної спадщини в політику туризму та сталого розвитку, що заохочують/підтримують відповідальне та етичне використання НКС як живого активу та різноманітних форм вираження.
- НКС як «додаткове» навантаження для працівників культури. У громадах немає фахівців з НКС.
- Відсутність відповідних спеціалістів та технічного обладнання для цифровізації НКС.

Рухома КС (РКС)

- Потреба у фахівцях: реставраторах, спеціалістах з оцифрування, консерваторах, комунікаційниках.
- Потреба в розвитку освітніх програм, спрямованих на розвиток мистецької освіти та підтримку молодих талантів, неформальна освіта, резиденції, інкубатори як зона розвитку для забезпечення рухомої культурної спадщини спеціалістами в майбутньому.
- Виклик повернення фахівців на деокуповані території. Потреба у поверненні фахівців з-за кордону, з місць тимчасового перебування в межах України.
- Потреба в фахівцях, спроможних до переосмислення колекцій, роботи з пам'яттю та ідентичністю на принципах деколонізації, деімперіалізації та декомунізації.

Спадщина, що не підпорядкована МКСК

- Недостатність фахових компетенцій у зовнішніх відомствах – ті, хто приймає рішення щодо спадщини, не мають фахової освіти й досвіду та не мають практики залучення зовнішніх експертів.

- Деякі з установ, зокрема біосферні заповідники, національні природні парки (а саме, ті що не підпорядковані НАН, ДАЗВ або НААН), не мають достатнього наукового штату, спеціалістів з охорони культурної спадщини.
- Невідповідність штатного розпису сучасним вимогам та реаліям. Зокрема, часто немає посад фахівців з оцифрування, реставрації, комунікації тощо.

Нерухома КС (НрКС)

- Брак архітекторів-реставраторів, археологів гостро відчутний в обласних центрах. На об'єктах культурної спадщини працюють фахівці загальнобудівельного профілю без необхідної підготовки, що істотно позначається на якості робіт.
- Значна кількість об'єктів НрКС розташовані у віддалених від великих обласних центрів місцевостях, де більше відчутний брак кадрів. У таких громадах або установах немає ресурсів для залучення та утримання спеціалістів високого рівня.
- Сприйняття широким загалом сфери нерухомої спадщини як другорядної маргіналізує працівників галузі, позбавляючи престижу пов'язаних із цим спеціальностей.

Регулювання та управління.

Нематеріальна КС (НКС)

- Відсутність чітких правових норм «правил гри» щодо принципів/етики та критеріїв охорони НКС. Потреба в розробленні та запровадженні стандартів / методологій щодо охорони НКС (документування, інвентаризації, оцифрування тощо).
- Відсутність дієвих механізмів охорони НКС.
- Складність та незрозумілість бюрократичних процесів для пересічних громадян, спільнот, груп та окремих осіб щодо подань до Нацпереліку.
- Підхід «зверху вниз» – формалізовані підходи. Переважно внесення елементів НКС до Національного переліку ініціюють не громади, а МКСК.
- Відсутність ефективної координації між різними установами, відомствами та органами влади.

Рухома КС (РКС)

- Не працюють механізми державно-приватного партнерства на рівні громад.
- Потреба в розробленні стратегії з координування евакуації РКС. Згідно з постановою КМУ № 841, обласні військові адміністрації несуть відповідальність за організацію процесу евакуації культурних цінностей. Натомість процес евакуацій культурних цінностей не було відпрацьовано ані до, ані після 24 лютого. Зокрема, в більшості громад досі немає алгоритмів дій, плану надання транспорту, визначення термінів, системи взаємодії на місцевому рівні.
- Відсутність спільних правил щодо підзвітності інституцій громадам. Офіційні звіти інституцій суто формальні й за ними неможливо оцінити вплив на громаду.
- Повоєнна відбудова з урахуванням принципів «кращої відбудови» та «зеленого відновлення».
- Надмірна зарегульованість інституцій – операторів РКС позбавляє їх суб'єктності та інституційної спроможності, як наслідок, непрозорість, відсутність наглядових / опікунських рад і публічного звітування.

Спадщина, що не підпорядкована МКСК

- Множинне підпорядкування установи, її колекції та будівлі різним відомствам призводить до того, що доступ, переміщення, заходи безпеки, режим використання становлять предмет погоджень різного рівня між сторонами, не пов'язаними одна з одною. Подвійне підпорядкування означає необхідність дотримуватися вимог МКСК та органу прямого підпорядкування, подвійний аудит. Водночас фінансування відбувається лише з одного джерела – органу прямого підпорядкування.
- Немає політики щодо стримування біоінвазій на рівні громад, бракує науково-методичних матеріалів, просвітницьких заходів, офіційних інструкцій.
- Застарілі підходи взаємодії установ та їхніх власників. Для установ поза межами Києва зберігається необхідність возити паперові документи на підпис і відвідувати наради в столиці.

Нерухома КС (НрКС)

- Відсутня де-факто участь органів охорони культурної спадщини в розробленні й погодженні містобудівної документації місцевого рівня.
- Заповідники розташовані на території кількох громад і мають узгоджувати діяльність з ними.
- Відсутність спеціалізованих органів охорони культурної спадщини в громадах. Наявна система моніторингу НрКС не ефективна, залишається формальним інструментом періодичної звітності.
- Складний процес набуття охоронного статусу й потрапляння до Реєстру в кілька етапів створює сліпі зони. Паралельні списки і відсутність публічної інформації про місцеві переліки створює хаос в обліку пам'яток НрКС.
- Система управління охорони НрКС не створює сприятливих умов для постановки об'єктів на облік, застосовуючи лише каральні інструменти за порушення законодавства, не пропонуючи інструментів заохочення. Вигідніше не виявляти нові об'єкти, залишаючи їх у тіні.
- Складні процедури ініціювання археологічних досліджень. Необізнаність громадян щодо правил і відсутність компетенцій на місцях для регулювання археологічних процесів сприяють неусвідомленій або злочинній «чорній археології».
- Відсутність норм для різних видів НКС ускладнює, а іноді унеможлиблює розроблення документації й відповідно укладання охоронних договорів, обмеження нової забудови або господарської діяльності навколо пам'яток.
- Відсутність механізмів, що дозволяють у законний спосіб позбавити права власності безвідповідального утримувача об'єкта НКС, внаслідок викупу або вилучення власності.

Фінансування.

Нематеріальна КС (НКС)

- Відсутність програм фінансової підтримки спільнот та майстрів-практиків на рівні громад. Потреба в підтримці через субсидії, гранти та премії для практикуючих

майстрів та їхніх учнів як для передання знань, так і для створення та управління відповідним бізнесом з фокусом саме на практики НКС.

- Відсутність державних цільових програм у сфері НКС.

Рухома КС (РКС)

- Недофінансування інституцій – операторів РКС з боку держави і громад. Обмежені й зарегульовані можливості залучення додаткового фінансування, заробітку. Страх аудиту й покарань за ініціативність.
- Міські ради не можуть інвестувати в музеї обласного підпорядкування, які територіально розташовані в місті і є частиною міської екосистеми.
- Механізм міжбюджетних трансферів не використовується в секторі КС. Відсутня практика спрямування коштів з обласного бюджету на підтримку КС міста (обласного центра).

Спадщина, що не підпорядкована МКСК

- Потреба в прогнозованості фінансування та систематичного забезпечення ресурсами для розвитку інституцій операторів КС.
- У національних установ бракує можливостей отримати кошти від громад, у яких вони розташовані.
- Фондовий відділ та посади зберігачів фондів не передбачені ЦОВВ, а фінансове забезпечення не передбачає витрат на фонди та роботи з ними.

Нерухома КС (НрКС)

- Заповідники не мають визначених джерел фінансування для утримання об'єктів НКС, фінансування ремонтних або реставраційних робіт лягає на керівництво, це створює ризик для об'єктів у підпорядкуванні заповідників.
- У системі публічних закупівель розроблення науково-проектної документації щодо реставрацію пам'яток архітектури та містобудування не віднесена ані до робіт, ані до послуг, що унеможлиблює замовлення такої документації громадами в законний спосіб та унеможлиблює визначення допорогових сум закупівель.

- Через низький рівень оплати праці фахівці виходять з пам'яткоохоронної сфери, перекваліфіковуються на проєктантів і навіть виконують замовлення, які суперечать пам'яткоохоронним обмеженням.

Інфраструктура.

Нематеріальна КС (НКС)

- Відсутність дієвих платформ / майданчиків для обміну досвідом у сфері НКС.
- Відсутність фахівців та технічного обладнання для цифровізації НКС.
- Можливість залучення спільнот, груп та окремих осіб до питань відбудови, включення потенціалу традиційних знань та вмінь у програми відновлення / відбудови (наприклад, екологічні технології традиційного будівництва).

Рухома КС (РКС)

- Віддаленість інституцій, музеїв від населених пунктів.
- Потреби в інфраструктурі, обладнанні, програмному забезпеченні та компетентних кадрах для підтримки цифровізації.
- Потреба в інклюзивності та доступності культурних заходів та просторів для всіх громадян.
- Потреба в регіональних центрах компетенцій для спадщини: реставрація, цифровізація, доступність фондів.
- Впровадження стратегії переходу до незалежності від зовнішніх енергетичних систем на рівні інституцій – операторів РКС. Перехід інституцій – операторів РКС до кліматичної нейтральності.

Спадщина, що не підпорядкована МКСК

- Обмежений доступу громад до установ, розташованих на їхній території. Національні установи (університетські музеї тощо) часто закриті або слабо доступні для відвідування з боку громади.
- Більшість установ, що містять наукові колекції, архіви, наукове обладнання, розташовані у приміщеннях, не пристосованих цілеспрямовано для цієї мети.

Нестача простору особливо актуальна для архівів, які мусять поповнюватися навіть тоді, коли немає місця.

- Майже всюди немає централізованих систем примусової вентиляції та кондиціонування, є нестача системи контролю клімату, недостатньо приладів кондиціонування, опалення встановлене не в усіх фондосховищах.
- Викликом, спричиненим війною, є нестабільне електропостачання, небезпечне, зокрема, для колекцій, що зберігаються в морозильних установках.
- Під загрозою внаслідок війни є живі колекції, зокрема генетичних ресурсів сільськогосподарських тварин і культурних рослин, а також зоопарків. Бракує ресурсів для відтворення, дублювальних сховищ у безпечних місцях, систем підтримки в аварійних ситуаціях.

Нерухома КС (НрКС)

- Використання об'єктів НрКС як господарського ресурсу. Лікарні та санаторії в палацах, склади у фортифікаційних спорудах тощо.
- Неточності усіх типів даних про пам'ятку підсилюються відсутністю в Реєстрі й Переліку координат та геолокацій об'єктів. При виникненні суперечливих питань це може створювати загрози для збереження об'єктів, їх захисту і ризику корупції.
- Немає дієвих протоколів документування та екстреного усунення наслідків пошкоджень. Місцеві громади залишаються сам на сам з цими проблемами.
- Роботи з ліквідації наслідків на об'єктах НрКС проводяться силами ДСНС та комунальних служб за тим самим протоколом, що й звичайних будівель.
- Проведення публічного моніторингу, яке покладено на громади, один раз на 5 років не сприяє оперативному реагуванню на факти пошкоджень і протидію їм, а лише здатне констатувати й фіксувати втрату об'єктів.
- Негативний вплив релігійних громад на об'єкти культурної спадщини, які є в їхньому підпорядкуванні. Проведення ремонту й реставрації на свій розсуд, часто без залучення пам'яткоохоронних органів і компетентних виконавців.
- Більше ніж для половини історичних населених пунктів не затверджені історико-архітектурні опорні плани, що може негативно вплинути на стан об'єктів культурної спадщини, зокрема тих, що не виявлені.

Нематеріальна культурна спадщина і громади

Потенціал НКС для стійкості громад в умовах війни та сталого розвитку в повоєнний період
Аналітична записка – [Лінк](#)

Жива спадщина – це не тільки спадок минулого, але й активний та динамічний процес, який постійно розвивається та адаптується до сучасних умов, відображаючи зміни в суспільстві й відповідаючи на нові виклики. Жива спадщина залишається живою, оскільки є основою для ідентичності та добробуту спільнот, груп та окремих її носіїв.

Серед основних бар'єрів, які мають громади щодо ефективного залучення потенціалу НКС для підтримки стійкості громад в умовах війни та сталого розвитку в повоєнний період, можна зазначити такі:

1. Соціальні:

- низький рівень обізнаності серед мешканців громади про важливість НКС та її потенціали;
- ставлення до НКС як до чогось застарілого та непотрібного;
- меншовартість та патерналізм як наслідок колоніального досвіду;
- нерозуміння керівників громади суті та потенціалу НКС (зосередження суто на мистецькій або атракційній складовій, що може загрожувати НКС спрощенням, вириванням з контексту, виснажливим туризмом, фольклоризацією);
- недостатнє володіння сучасними технологіями серед населення.

2. Юридичні:

- відсутність чітких правових норм «правил гри» щодо принципів / етики та критеріїв охорони НКС;
- відсутність рекомендацій, методичних матеріалів, роз'яснень щодо роботи з НКС на рівні громади;

3. Бюрократичні:

- складність та незрозумілість бюрократичних процесів для пересічних громадян, спільнот, груп та окремих осіб щодо подань до Нацпереліку;
- підхід «зверху вниз» – формалізовані підходи.

4. Інституційні:

- відсутність кадрів, фахівців у сфері НКС;

- НКС як «додаткове» навантаження для працівників культури;
- відсутність дієвих платформ / майданчиків для обміну досвідом у сфері НКС;
- відсутність відповідних спеціалістів та технічного обладнання для цифровізації НКС;
- відсутність ефективної координації між різними установами та органами влади.

5. Фінансові:

- відсутність усталених та дієвих механізмів охорони НКС та підтримки спільнот та майстрів-практиків на рівні громад (кредити, гранти тощо);
- відсутність державних цільових програм у сфері НКС.

Життєздатність елементів НКС в умовах війни¹.

За даними місцевої влади, 12 із 82 елементів Національного переліку (близько 14,6 %) зазнали змін у статусі життєздатності за період повномасштабного вторгнення (01.12.2023 проти 01.01.2022).

Вплив повномасштабного вторгнення на собі відчули 79 %, або 59 національних елементів НКС.

Щодо фізичного впливу (руйнування будівель, обладнання, брак ресурсів), то 67 %, або 50 елементів, не зазнали впливу; 9 %, або 7 елементів, зазнали незначного впливу; 12 %, або 9 елементів, — помірного впливу; 12 %, або 9 елементів, — сильного впливу.

Вплив на людські ресурси (життя та здоров'я носіїв, переміщення осіб) фіксуємо такий: 27 %, або 20 елементів, не зазнали впливу; 27 %, або 20 елементів, зазнали незначного впливу; 31 %, або 23 елементи, — помірного впливу; 16 %, або 12 елементів, — сильного впливу.

Вплив на логістику (доступ до ресурсів, неможливість передавати або поширювати елементи НКС) респонденти характеризували так: 35 %, або 26 елементів, не зазнали впливу; 27 %, або 20 елементів, зазнали незначного впливу; 29 %, або 22 елементи, — помірного впливу; 9 %, або 7 елементів, — сильного впливу.

Отже, результати показують, що фізичний аспект НКС зазнає відносно меншого впливу, натомість людські ресурси перебувають під загрозою. **47 % елементів зазнали помірного або сильного впливу в тому, що стосується людських ресурсів.**

На думку третини представників спільнот, що практикують (155 відповідей), їхній елемент зазнав впливу російської агресії, ще 40 % (184 відповіді) повідомили про відсутність прямого впливу на значущість і функціонування елементів, водночас 27 % (128 відповідей) непевні.

Практики НКС також порівняли життєздатність елементів до і під час повномасштабного вторгнення.

Порівняно з 01.01.2022 збільшилася кількість відповідей, які вказують на те, що деякі елементи більше не практикуються (з 24 до 32). Напередодні великої війни 95 % або 445 опитаних, повідомили, що практикують елементи НКС, натомість 01.11.2023 ця частка зменшилася до 93 %, або 437 респондентів. Частка активних елементів охоплює елементи, які практикуються без змін, елементи, які почали практикувати в іншому місці через зміну місця проживання носіїв, а також елементи, практикування яких відновилося після призупинення.

43 елементи НКС змінили свій статус із «активно практикується» на інший статус, наприклад «не практикується», «переміщено» або «тимчасово призупинено, але відновлено».

Дані спільнот важливі, оскільки, на відміну від органів влади, які перераховують елементи НКС на основі адміністративної звітності, **носії насамперед повідомляють про елементи, які вони фактично практикують і вважають важливими для себе.**

Зіставивши дані місцевої влади і громад, можна побачити, що близько 11–14 % усіх елементів НКС різних рівнів змінили статус під час війни (або припинено практику, або переміщено, або відновлено практику після перерви).

...Щодо потреб носіїв НКС (можна було обрати кілька варіантів), то **322** опитані повідомили про **необхідність фінансової підтримки, 265 – інформаційної, 78 – психологічної.** 53 респондентів зазначили, що не потребують підтримки.

Водночас лише 4 %, або 18 респондентів, вказали, що до них по підтримку зверталися внутрішньо переміщені носії НКС.

Попри вразливість і непоправні втрати через загарбницьку війну РФ проти України, жива спадщина допомагає громадам підтримувати стійкість та життя, відкриваючи значний потенціал та можливості для повоєнного відновлення.

Продовольча безпека та НКС. Як зазначено в [дослідженні «Українське сільське господарство у воєнний час: стійкість, реформи та ринки»](#), сімейні фермери та особисті селянські господарства виявилися більш стійкими під час війни, що підтверджено дослідженнями Національної академії наук України та звітом ФАО «Вплив війни на сільське господарство та засоби для існування жителів сільських районів в Україні». Місцеві виробники продуктів харчування менше залежать від зовнішніх ресурсів і міжнародної торгівлі, вони мають власне обладнання, техніку та складські приміщення, вони часто використовують органічні добрива та місцеві сорти насіння, вони переробляють і продають свої продукти харчування на місцевих ринках і через неформальні мережі, і вони залежать від домогосподарства / місцевої робочої сили. Ці якості, а також взаємна підтримка та солідарність, дозволили українським дрібним виробникам адаптуватися до найскладніших обставин і виробляти їжу для своїх сімей, громад, української армії та внутрішньо переміщених осіб.

Автори дослідження звертають увагу, що особисті селянські господарства (ОСГ) в Україні за своєю природою є повноцінними сімейними фермами за критеріями, визнаними Організацією Об'єднаних Націй. Сімейне фермерство – це не тільки виробництво, а і спосіб життя селян, оскільки сім'я та ферма пов'язані між собою, спільно розвиваються та поєднують реалізацію економічних, екологічних, соціальних і культурних функцій.

Особисті селянські господарства виробляють 37,4 % внутрішньої сільськогосподарської продукції, обробляючи 30 % сільськогосподарських угідь країни. Фермерські та особисті селянські господарства разом виробляють 95 % картоплі, що виробляється в Україні, 85 % овочів, 80 % фруктів і ягід, близько 75 % молока і більше 35 % м'яса. Їхні методи виробництва є більш соціально та екологічно сталими порівняно з великим агробізнесом і здійснюються здебільшого відповідно до місцевих традицій і практики.

Розгляньмо ініціативи, які спираються на потенціал НКС, що не обмежується мистецькою складовою.

[Всеукраїнська ініціатива «Сади Перемоги»](#) значною мірою була натхнена рухом Саду Перемоги в західних країнах під час Першої та Другої світових воєн.

Українська ініціатива, як і в минулому, спрямована на задоволення потреб у харчуванні постраждалих від війни громад, а також на підвищення соціального духу. Це фінансований урядом Канади проєкт SURGe (Support to Ukraine's Reforms for Governance), який до

повномасштабного вторгнення допомагав українському уряду втілювати ключові реформи, а з 24 лютого 2022 року сконцентрувався на гуманітарних питаннях, зокрема забезпеченні людей їжею. У співпраці з Мінрегіоном та Міністерством аграрної політики України вони запустили всеукраїнську кампанію, спрямовану на ефективне використання доступних земельних ділянок для вирощування харчових продуктів, щоб восени зібрати в Україні гідний врожай. Ініціатива багато в чому спирається на традиційні знання та вміння українців у городництві та садівництві.

Проект має на меті мобілізувати громади для доступу до всіх доступних земель, включно з пустирями, парками та газонами, дворами чи дахами квартир, як потенційними місцями для вирощування їжі. Насіння, розсаду, відповідні ресурси та знання надають усім, хто бажає розбити «Сад Перемоги» на присадибній ділянці, балконі чи дачі. До ініціативи долучається багато громад на грантовій основі.

Ще одна всеукраїнська ініціатива – [Seeds for Ukraine](#) – допомагає українцям, які постраждали від війни, виростити більше врожаю на своїх городах. «Насіння для України» – це про людяність, солідарність, повагу до традиційного способу сільського життя. Агрокомпанії, фермерські господарства, громади та бізнеси запрошують збирати насіння харчових культур і надсилати для українських родин. Ініціатива діє у співпраці із вищезазначеними «Садами перемоги».

[Проект «Зелена дорога екопоселень»](#) – це ініціатива двох громадських організацій, ГО «Глобальна мережа екопоселень» і ГС «Пермакультура в Україні», який розпочався вже на другий день повномасштабного вторгнення, 25 лютого 2022 р. Ці організації об'єднали зусилля, мобілізували свої мережі (екопоселень і пермакультурних центрів) і створили мапу локацій у сільській місцевості, що готові приймати людей, які шукають короткострокового чи довгострокового прихистку.

Для забезпечення стійкості та продовольчої безпеки у спільноті поширюють знання про стале сільське господарство, щоб люди вміли вирощувати власну їжу, могли масштабувати свою діяльність і залучити нових людей до неї.

Ця ініціатива підкреслює надважливу роль передання знань для живої спадщини та актуалізує питання підготовки кваліфікованих фахівців сільського господарства в умовах повоєнного відновлення.

Звичайні та культурні аспекти сільського господарства важливі, адже вони визначають специфічні вимоги та підходи до роботи з різними видами культурних рослин і тварин. Фахівці повинні розуміти традиції та потреби сільських громад, з якими вони співпрацюють. Знання про місцеві сорти рослин і породи тварин є цінними джерелами генетичних ресурсів, які можуть бути використані для покращення сортів і гібридів, що вирощуються на сьогодні.

Класичні методи сільського господарства часто базуються на екологічно стійких підходах, які допомагають зберегти природні ресурси та зменшувати негативний вплив на довкілля. Ці знання важливі для боротьби з кліматичними змінами і забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського сектору. Передання традиційних знань від покоління до покоління становить важливий аспект збереження культурної ідентичності сільських громад і розвитку національної спадковості.

Традиційні знання не виключають використання сучасних технологій і інновацій. Навпаки, вони можуть служити основою для [розроблення новітніх підходів до сільського господарства, як-от використання дронів, сучасних систем інформаційної підтримки та біотехнологій.](#)

Означені ініціативи надзвичайно важливі з точки зору питань національної безпеки на фоні катастрофічних втрат домашніх господарств, включно з генетичними ресурсами (насінням), яке збиралося традиційним способом багатьма родинами, а також втратами, що трапилися через обстріл та руйнування Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва на базі якого був створений Національний центр генетичних ресурсів рослин України. Не менш критичною є ситуація і з генетичним фондом тварин.

Потенціал НКС для психосоціальної підтримки, реабілітації, а також посилення соціальної згуртованості та інтеграції. Одним з таких прикладів є діяльність реабілітаційного центру «Зелений Гай».

Реабілітаційний центр «Зелений Гай». «Зелений Гай» – це більше ніж ферма, сироварня та кемпінг... Це місце сповнене любові до природи, тварин та справжніх сирів». З 24.02.2022 р. «Зелений Гай» відкрив свої двері для людей та тварин. Центр прийняв 311 людей з тваринами, які виїжджали із зони бойових дій та шукали прихистку. Допоміг понад 1500 тварин, які потребували евакуації, лікування та реабілітації. Провів 160 безкоштовних сеансів анімалотерапії для ВПО, людей з інвалідністю, багатодітних сімей, родин загиблих Героїв та волонтерів. Мета центру – це збереження тварин та психологічного здоров'я українців.

За інформацією Державного агентства розвитку туризму, [село Зелений Гай](#) може увійти до [мережі ООН Туризм «Найкращі туристичні села»](#):

ООН Туризм започаткував ініціативу «Найкращі туристичні села» (The Best Tourism Villages) у 2021 році. Ця глобальна ініціатива відзначає села, які лідирують у розвитку сільської місцевості та збереженні ландшафтів, культурного розмаїття, місцевих цінностей і кулінарних традицій.

За цей час до мережі найкращих туристичних сіл ООН Туризм увійшли 190 селищ з усього світу, українських серед них поки немає.

Державне агентство розвитку туризму направило до ООН Туризм World Tourism Organization (UNWTO) пакет документів п'яти українських сіл, які в майбутньому можуть включити до переліку «Найкращі туристичні села» (The Best Tourism Villages) 2024 року.

Включення українських сіл до цієї світової мережі гарантуватиме не тільки увагу мандрівників з усього світу, а й дозволить їм розраховувати на менторство від UN Tourism та потенційну фінансову підтримку іноземних донорів, які займаються просуванням туризму як рушійної сили розвитку сільської місцевості.

Громади можуть отримати користь від туристичної діяльності, пов'язаної з нематеріальною культурною спадщиною.

Але етичний і чутливий до НКС туризм повинен уникати будь-якого потенційного негативного впливу на живу спадщину, керуючи поведінкою тих, хто бере участь у туристичній діяльності, включно з самими туристами.

Практики та носії найкраще здатні забезпечити повагу до культурної практики або вирішити, як її слід пропонувати мандрівникам, промотувати чи брендувати, щоб забезпечити її збереження для майбутніх поколінь. Без належної участі громад у плануванні туризму можуть виникнути незаконні привласнення та порушення їхніх прав.

Як позитивний приклад етичного підходу до роботи зі спільнотою у дослідженні традиційної кухні, як особливо привабливої галузі НКС для індустрії гостинності, можна назвати книгу «Смачна Кропивниччина» від [проєкту «Баба Єлька»](#) (с. 34).

Крім цього, заслуговує на увагу ініціатива проєкту щодо створення [документального серіалу «Баба Єлька»](#). Команда створює серіал про старожилів сіл Долинської,

Устинівської, Онуфріївської, Голованівської та Петрівської громад Кіровоградської області. Важливо, що зйомки в громадах відбуваються без попередньої підготовки респондентів, сценарію, декорацій чи будь-чого подібного. Кожна серія – це своєрідна історія про певну громаду, її мешканців, культурні особливості, подана через розповіді самих людей. Серіал цінний також з точки зору документування НКС громад.

Зважаючи, що маємо складнощі з розумінням, що таке НКС, та ідентифікацією її елементів на рівні громад, такий підхід важливий, оскільки дослідниці, з однієї сторони, надають можливість мешканцям громади поглянути на себе зі сторони та зрозуміти свою НКС, історію, побачити потенціали, а з іншої, створюючи якісний промоційний продукт, привертають увагу потенційних мандрівників, створюють передумови для розвитку повільного, сталого туризму у громадах, туристичний потенціал яких не очевидний.

Стратегічна гіпотеза: Повільний та сталий туризм може бути перспективним напрямом, зокрема для малих сільських громад. Його слід розвивати продумано, поважаючи живу спадщину та її практиків, зменшуючи негативний вплив і зберігаючи переваги для НКС.

Це має включати використання прав інтелектуальної власності, маркетинг та оцифрування. Потрібні інноваційні ідеї та підходи, що поєднують туризм і охорону НКС, з урахуванням етики щодо залучених громад.

Важливим є пошук шляхів інтеграції нематеріальної спадщини в політику туризму та розвитку, водночас варто заохочувати відповідальне та етичне використання цих живих активів та форм вираження. І одним з важливих питань у цьому є питання фахівців, які розуміли б специфіку НКС та етику роботи з нею.

На [сайті Форум неурядових організацій НКС](#) пропонують вебдосьє про нематеріальну культурну спадщину та сталий туризм – ресурс з корисними інструментами для розроблення туристичних проєктів на перетині з НКС, обговорення ключових питань і приклади успішних ініціатив сталого туризму.

Він призначений для всіх, хто працює у сфері культурної спадщини чи туризму, неурядових організацій і представників влади, а також для спільнот чи груп, які охороняють свою живу спадщину.

Інклюзивний економічний розвиток. Сталий розвиток залежить від стабільного, справедливого та інклюзивного економічного зростання, ґрунтованого на сталих моделях виробництва та споживання.

Місцеві знання, навички та практики, які зберігаються та зміцнюються поколіннями, забезпечують засоби до існування для багатьох людей.

Нематеріальна культурна спадщина може приносити прибуток і гідну роботу для широкого кола людей і окремих осіб, зокрема бідних і вразливих.

Традиційні ремесла, наприклад, часто є основним джерелом грошових або бартерних доходів для груп, громад та окремих осіб, які в іншому випадку були б на периферії економічної системи. Воно створює дохід не лише для ремісників та їхніх сімей, а й для тих, хто займається транспортуванням і продажем ремісничої продукції або збиранням або виробництвом сировини.

Окремої уваги потребує питання участі спільнот, груп та окремих осіб у питаннях відбудови. Лише спільноти, які є носіями знань про традиційний спосіб життя своєї громади, можуть вказати важливі для культурних практик простори.

Олександра Ковальчук, учасниця міжнародної конференції ЮНЕСКО «Культурна спадщина та мир»: «..Під час конференції презентували аналітику по країнах у конфліктах і з досвідом постконфліктного відновлення. Цікаво, що місцеві спільноти виявляють більше зацікавленості у відновленні релігійних споруд та базарів, ніж музеїв... І там приймали рішення щодо відбудови об'єктів спадщини, зруйнованих майже вщент, виключно на підставі рішення локальних громад. Відсоток руйнування був закріплений нормативно, нижче якого відбудова була під питанням і за рішенням громад».

Простори, пов'язані з соціальними практиками, можуть не мати мистецької цінності (не музей, не галерея), але мати цінність саме для практикування та/або бути пов'язаними з місцевими традиціями, звичаями, стилем життя (релігійна споруда, базар, парк з екостежками тощо).

Першочергова відбудова саме таких просторів може сприяти соціальній згуртованості, відновленню культурних практик, підтримці ідентичності певних груп та спільнот. Тому участь спільнот, практиків, носіїв знань і традицій у питаннях планування відбудови надзвичайно важлива!

Напрями підтримки, що сприятиме, з одного боку, охороні живої спадщини, а з іншого – підтримці стійкості спільнот та сталому розвитку громад:

- підвищення обізнаності про цінність НКС та її потенціал для продовольчої безпеки, інклюзивного економічного розвитку, для психосоціальної підтримки, реабілітації, а також посилення соціальної згуртованості та інтеграції;
- розвиток потенціалу серед відповідальних представників виконавчих комітетів, працівників культури, освіти та інших щодо планування, організації та підтримки заходів з охорони НКС на основі громади;
- розвиток потенціалу спільнот, груп та окремих осіб (носіїв-практиків) щодо їхньої ролі в охороні та управлінні своєю НКС;
- розвиток потенціалу працівників культури та фахівців з інших сфер (освіта, туризм, економіка, сільське господарство тощо) для розуміння специфіки НКС та етики роботи з нею;
- пошук шляхів інтеграції нематеріальної спадщини в політику туризму та сталого розвитку, що заохочують / підтримують відповідальне та етичне використання НКС, як живого активу та різноманітних форм вираження;
- залучення спільнот, груп та окремих осіб до питань відбудови, включення потенціалу традиційних знань та вмінь у програми відновлення / відбудови (наприклад, екологічні технології традиційного будівництва);
- субсидії, гранти та премії для майстрів-практиків та їхніх учнів як для передання знань, так і для створення та управління відповідним бізнесом з фокусом саме на практики НКС;
- організація заходів, що популяризують традиційні навички та майстерні, включно з фестивалями, майстер-класами тощо;
- інформаційна підтримка майстрів-практиків щодо захисту інтелектуальної власності на продукти чи послуги;
- зміцнення та розширення співпраці з медіа та впровадження цільових стратегій для підвищення видимості та доступності до НКС громад.

Рухома культурна спадщина і громади

Аналітична записка – [Лінк](#)

Оцінка бар'єрів для ефективного використання рухомої культурної спадщини

Ключовими бар'єрами для ефективного використання рухомої культурної спадщини на рівні громад є недостатнє фінансування, нестача кваліфікованих кадрів, застаріла інфраструктура та обладнання, низька обізнаність громадськості, вплив війни та нестабільності. Хронічне недофінансування з місцевого бюджету, відтік фахівців через низькі зарплати та відсутність перспектив, зношені приміщення та відсутність сучасного обладнання створюють серйозні перешкоди.

У дослідженні, описаному в [Аналітичній записці з рухомої культурної спадщини](#) запропоновано розглянути такі істотні питання, щоб розкрити потенціал рухомої культурної спадщини на рівні громад.

1. Запит на доступність та прозорість управління рухомою культурною спадщиною на рівні громад. Інструменти підзвітності

1.1. Нерозуміння значення спадщини для різних рівнів користувачів на рівні громад

Для місцевих громад України є актуальним питання, хто успадкував локальну культурну спадщину і хто несе за неї відповідальність. Головним бар'єром для розкриття потенціалу рухомої культурної спадщини на рівні громад є відмова від її успадкування.

Одним з важливих бар'єрів є відсутність спільних правил щодо підзвітності інституцій громадам. Офіційні звіти інституцій суто формальні, і за ними неможливо оцінити вплив на громаду. Для зміни сприйняття культурних інституцій вкрай важливо вміти пояснювати, яку саме користь громади від них отримують.

Стратегічні рекомендації

Ключовим елементом успішного управління культурною спадщиною є постійна взаємодія з локальними спільнотами. Цього можна досягти, використовуючи такі практики:

- залучення громади для розроблення стратегії адаптивного використання рухомої культурної спадщини, де розглядати локальних стейкхолдерів з погляду груп спадкоємців;

- публічне оприлюднення стратегій громад та окремих інституцій;
- регулярні наративні публічні звіти та публікація презентацій і записів звітів на сайті інституції та громади;
- відкрите та прозоре призначення керівництва, що сприятиме підвищенню довіри до інституцій;
- створення наглядових рад із залученням ключових локальних заінтересованих сторін.

Як музеям надавати якісні, доступні та децентралізовані культурні послуги?

Корисним є досвід Франції в контексті децентралізації культурних послуг та доступності культурного продукту як на рівні столиці та регіонів, так і на рівні районів міст.

Кейс Франції! Створені у 1982 році за ініціативою Міністерства культури на основі державно-регіонального партнерства, [FRAC](#) (Регіональні фонди сучасного мистецтва) є оригінальним і важливим інструментом підтримки творчості, культурного планування території та підвищення громадської обізнаності, зокрема завдяки мобільності колекцій, яка їх характеризує. Щороку FRAC організовує понад 600 виставок сучасного мистецтва, їхні колекції представляють 35 000 робіт 6 000 художників. Французькі регіональні фонди сучасного мистецтва (FRAC) роблять мистецтво доступним для широкої аудиторії. Їхні колекції активно мандрують регіонами. Щорічно близько третини робіт виставляється публіці, що робить FRAC найдоступнішими державними колекціями Франції. Цей мобільний підхід дає змогу скорочувати культурну та соціальну нерівність, знайомлячи з сучасним мистецтвом якомога більше людей. Формати роботи FNAC передбачають:

- позики та депозити творів мистецтв;
- виставки в навчальних закладах, музеях та культурних центрах;
- пересувні виставки;
- проєкти в лікарнях, в'язницях та соціальних установах;
- резиденції для художників.

1.2. Потреба в самозарадності культурних інституцій

Диверсифікація послуг, включно з проведенням заходів, конференцій та майстер-класів, не лише збільшує дохід, але й розширює аудиторію музею. Партнерство та співпраця з іншими музеями, організаціями та брендами дає змогу реалізовувати спільні проєкти, знаходити додаткові ресурси та обмінюватися досвідом. Організація власних спеціальних заходів залучає нову аудиторію та сприяє збереженню й популяризації культурної спадщини. Бар'єром для реалізації цієї діяльності є надмірна зарегульованість або відсутність чітко прописаних інструкцій. Інституції могли б бути більш фінансово незалежні за умови дерегуляції наявних НПА.

Кейс Україна! [Досвід](#) Одеського національного художнього музею (ОНХМ) демонструє ефективність гнучкої цінової політики, яка враховує різні категорії відвідувачів та забезпечує доступність культурної спадщини через систему пільг. Розвиток сувенірної продукції, пов'язаної з експонатами та історією музею, може стати додатковим джерелом доходу та сприяти популяризації культурної спадщини. З 2018 по 2022 рік щорічно музей подвоював дохід від продажу квитків та надання платних послуг. Окрім цього, через благодійний фонд та громадську організацію щорічно залучали до 100 % коштів, наданих із бюджету Одеської обласної ради.

2. Потреба у прогнозованості фінансування та систематичному забезпеченні ресурсами

Фінансове забезпечення закладів культури майже повністю залежить від бюджетів відповідного рівня, яке проводиться в неналежному обсязі. Упродовж багатьох років культуру фінансували за [«залишковим» принципом](#). Через військову агресію РФ як на державному рівні, так і на рівні місцевого самоврядування збільшено витрати на оборону, тому інші сфери, зокрема й культура, не в пріоритеті.

Експерти зауважують зарегульованість і недофінансування інституцій – операторів рухомої культурної спадщини. Низька заробітна плата призводить до вимивання талановитих людей до інших економічних секторів і спричиняє низьку зацікавленість абітурієнтів у гуманітарній освіті. Помітний потенціал збільшувати доходи за умови дерегуляції зі сторони керівних органів та власників.

Децентралізація дає змогу громадам оперувати ресурсами відповідно до власних пріоритетів. Це створює чудові передумови для захисту, відновлення й адаптивного використання об'єктів культурної спадщини. Проте без ефективного управління –

процесів, пріоритетів, стратегій – більша кількість ресурсів може не конвертуватися в результати.

Потреби культурних операторів необхідно визначати на рівні громад і включати результати в розробки низових локальних стратегій та планів фінансування, адже вони можуть відрізнятися від загальнонаціональної візії.

2.1. Обмеження бюджетного кодексу

Міські ради не можуть інвестувати в музеї обласного підпорядкування, які територіально розташовані в місті і є частиною міської екосистеми. Міські ради позбавлені важелів впливу на розвиток і підвищення якості культурних послуг для мешканців міста. Водночас міста позбавлені впливу на розвиток музеїв як складника туристичної інфраструктури.

Комунальні музеї та культурні центри фінансують із [бюджетів відповідного рівня](#). Обласні комунальні музеї, засновані обласними радами, фінансують з бюджетів обласних рад. Міські комунальні музеї фінансують з бюджетів міських рад. Після здобуття Україною незалежності переважна більшість великих музеїв у містах були підпорядковані обласним радам та адміністраціям.

Кейс Одеса! Усі великі музеї міста перебувають у підпорядкування Одеської обласної військової адміністрації (ООВА) і фінансуються з бюджету Одеської обласної ради. Музеї Одеси фінансують з обласного бюджету, хоча їх основними відвідувачами та вигодонабувачами є мешканці міста й туристи, а не жителі області. Це створює конфлікт інтересів, адже обласна влада більше зацікавлена у фінансуванні проєктів у районах області, а не в обласному центрі. Водночас музеї відіграють важливу роль у формуванні культурного середовища та іміджу Одеси, впливають на якість життя містян і туристичну привабливість. Вони також виконують важливі освітні та просвітницькі функції. Тому наявна система не дає змоги ефективно розвивати музейну сферу міста відповідно до потреб його мешканців і відвідувачів.

Кейс! У Німеччині існує практика договірного бюджету: коли заклад культури та уряд землі підписують угоду про гарантований бюджет на наступні кілька років. Також держава виділяє кошти на роботу приватних закладів культури на конкурсній основі. Як наслідок, система органів управління, перелік повноважень і гарантоване диверсифіковане фінансування створюють підґрунтя для того, щоб керівництво публічних закладів культури було гнучким, автономним та операційно незалежним під

час ухвалення рішень. Це дає змогу ефективніше діяти закладам культури та надавати якісніший культурний продукт.

Рекомендації з оновлення підходів до місцевої фінансової підтримки

Для додаткового фінансування операторів РКС можна використовувати акцизи та туристичний збір. Підтримка може надаватися через пільгову оренду приміщень і безкоштовну промоцію. Важливо включити культурну спадщину, мистецьку освіту та креативні індустрії до Плану відновлення громади в розділі «Розвиток людського капіталу» або «Гуманітарна сфера», оскільки вони впливають на якість життя. Для фінансування закладів, що не управляються громадою, можна застосовувати бюджетні субвенції. Рекомендовано спрямовувати не менш ніж 20 % фінансування культурних інституцій на капітальні видатки для модернізації матеріально-технічної бази.

Існує також механізм міжбюджетних трансфертів – коштів, які безоплатно й безповоротно передаються з одного бюджету до іншого між міськими, обласними та державними бюджетами.

Можливостей для результативної роботи з культурною спадщиною на рівні громад і їх адміністрацій стає більше з потенційним перезавантаженням Українського культурного фонду, стабільною зацікавленістю партнерів у співпраці в межах європейських програм Креативна Європа, Цифрова Європа, Горизонт Європа, потенційним відновленням і зростанням [фінансування Державного фонду регіонального розвитку](#), європейських програм з підтримки України, як-от Ukraine Facility, групи програм EU4, USAID, діяльності європейських інститутів культури та House of Europe, оновленням Закону України «Про державно-приватне партнерство».

3. Запит на розвиток практик державно/публічно-приватного партнерства на рівні громад

Основним є Закон України «Про державно-приватне партнерство» від 2010 року. Закон визначає сфери застосування ДПП, форми здійснення, порядок ініціювання та реалізації проєктів. У 2022 році були внесені важливі зміни, що дають змогу укладати довгострокові зобов'язання в межах ДПП і надавати пріоритет виплатам за концесійними договорами в державних видатках.

Кейс Франція! Французьке законодавство дозволяє різні форми ДПП в управлінні культурною спадщиною, включно з концесійними угодами, партнерськими контрактами, спонсорством, спільними угодами про управління. Франція розробила

складну правову базу, яка уможливлює державно-приватне партнерство в культурному секторі, з системою FRAC як помітним прикладом. Такий підхід демонструє прихильність Франції до використання ДПП для підтримки культурного розвитку та збільшення доступу до мистецтва, особливо на регіональному рівні. Поєднання Кодексу ДПП та Кодексу спадщини забезпечує всеосяжну структуру для управління й захисту культурної спадщини, дозволяючи інноваційні партнерства та моделі розповсюдження.

Кейс Україна! Одним із яскравих прикладів є [проєкт «Тустань»](#), де археологічний комплекс активно залучає місцеву громаду до процесу збереження та розвитку. Це передбачає організацію культурних заходів, освітніх програм і туристичних маршрутів, що сприяє не лише збереженню спадщини, але й економічному розвитку регіону.

Державний історико-культурний заповідник «Тустань» у селі Урич Львівської області демонструє успішну модель розвитку археологічної пам'ятки. Завдяки співпраці державного заповідника, громадської організації «Тустань» та місцевої громади створено візит-центр, облаштовано екскурсійні маршрути й започатковано щорічний фестиваль «Ту Стань!», який став одним з найбільших середньовічних фестивалів в Україні. Впровадження 3D-реконструкцій, розвиток освітніх програм та залучення місцевих жителів як гідів сприяло зростанню відвідуваності з 50 000 у 2012 році до понад 200 000 у 2021 році.

Партнерство між громадами, державними та міськими інституціями є ключовим фактором успішного адаптивного використання рухомої спадщини. Це дає змогу не лише зберегти культурну спадщину, але й використовувати її як ресурс для економічного та соціального розвитку регіонів.

4. Потреба у стратегії захисту РКС на рівні громад

4.1. Потреба в розробленні стратегії з координації евакуації РКС

Рухома культурна спадщина особливо вразлива до розкрадання під час війни, унаслідок чого предмети стають об'єктами незаконного обігу. Це стосується як державних та комунальних музеїв, так і приватних колекцій. Росія санкціонувала «евакуацію» артефактів з окупованих територій, що суперечить міжнародному праву. Археологічні пам'ятки також під загрозою руйнувань через несанкціоновані розкопки з метою фінансової вигоди.

Кейс Україна! З 24 лютого 2022 року по липень 2024 року, [за даними МКСК](#), РФ знищила або пошкодила 1085 об'єктів культурної спадщини у 18 областях України. Крім того, пошкоджено 1987 закладів культури (включно із закладами культури, підпорядкованими МКСК та іншим ЦОВВ). Серед них 324 були повністю зруйновані (16,3 %). Сектор культури також зазнав значного впливу людського капіталу (майже 165 000 працівників). Близько 4 тис. закладів культури припинили діяльність, а 162 заклади культури були переміщені в інші регіони.

На рівні громад має бути розуміння, що в разі окупації території рухома культура спадщина буде так само пограбована чи централізовано вивезена, як це було на тимчасово окупованих територіях. Частиною стратегії має стати практика оцінювання ризиків для РКС у співпраці між силами оборони, обласними військовими адміністраціями, міськими, сільськими, селищними радами та ОТГ. І відповідно від оцінки ризиків можуть бути розроблені окремі плани реагування.

Для громад тимчасово окупованих територій після деокупації постане важливе питання повернення вивезених культурних цінностей як складової частини повернення людей на ці території. На рівні з державою та керівниками інституцій – операторів РКС громадський сектор і органи місцевого самоврядування можуть брати лідерські позиції в зусиллях щодо повернення викрадених колекцій.

На рівні громад є потреба в розробленні стратегії захисту культурної спадщини, яка передбачатиме координацію й порядок евакуацій, захисту та повернення колекцій інституцій – операторів рухомої культурної спадщини.

4.2. Вплив на розроблення планів реагування у надзвичайних ситуаціях в культурних інституціях

В музеях України є низка документів, які підписує кожний працівник, і кожен має свою роль у певній ланці реагування. Однак у багатьох випадках ці документи не сприймають серйозно, а тренування не проводять у зв'язку з різними причинами. Крім того, плани реагування стандартні для всіх інституцій і не враховують індивідуальних особливостей кожної інституції.

Питання евакуації музейних колекцій в умовах війни складне й потребує узгодженої взаємодії трьох відповідальних сторін – директора інституції, місцевого органу управління та МКСК. Згідно з [постановою КМУ № 841](#), обласні військові адміністрації

несуть відповідальність за організацію процесу евакуації культурних цінностей, які мають важливе значення для локальної спільноти. Проте на практиці процес евакуацій культурних цінностей не відпрацьовано ані до, ані після 24 лютого. Зокрема, у більшості громад досі немає алгоритмів дій, плану надання транспорту, визначення термінів, системи взаємодії на місцевому рівні.

Кейс США! Приклад взаємодії на [програмі](#) «Знаходячи спільну мову», що реалізовувалася у штаті Массачусетс, США. Програма складається з п'яти вебінарів та п'яти офлайн-семінарів, які спільно проводять спеціалісти з культурної спадщини та інструктори з Академії пожежної безпеки штату Массачусетс. Вебсайт [Finding Common Ground](#) містить усі вебінари, а також усі матеріали для семінарів. Семінари передбачають цілоденне навчання за темами оцінювання ризиків, готовності до надзвичайних ситуацій, реагування та порятунків у надзвичайних ситуаціях.

Стратегічні рекомендації

Для ефективного захисту рухомої культурної спадщини (РКС) на рівні громад необхідна комплексна стратегія та постійна координація між операторами РКС, службами надзвичайних ситуацій, правоохоронними органами й силами оборони. Критично важливими є підготовчі заходи до настання надзвичайних ситуацій, які передбачають створення цифрових інвентаризаційних описів, планування евакуації або захисту на місці культурних цінностей, розроблення планів управління ризиками, інтеграцію культурного компонента в загальні системи реагування на надзвичайні ситуації.

Необхідні навчання та тренінги для локальних служб реагування, проєктування та побудова спеціалізованих сховищ для колекцій. Ключовим фактором є залучення місцевих громад до захисту культурної спадщини: що більше громада обізнана про цінність своєї спадщини й готова діяти, то менш вразливою вона буде під час кризи.

5. Зміна клімату та Зелений курс. Повоєнна відбудова з урахуванням принципів «кращої відбудови» та «зеленого відновлення»

В Україні план Зелений перехід ([Green Transition](#)) покликаний стати одним з елементів повоєнного економічного відновлення та допоможе Україні долучитися до Зеленого курсу ЄС. Оператори культурної спадщини за підтримки громад можуть закрити свої потреби в енергонезалежності та впровадженні сучасних систем збереження колекцій (атмосферний та температурний контроль у будівлях).

5.1. Перехід до незалежності від зовнішніх систем

У контексті системних атак РФ на об'єкти критичної інфраструктури можемо оцінювати як високий ризик втрати доступу до систем електропостачання, водопостачання, теплопостачання. Для забезпечення фізичного збереження та обслуговування колекцій критично важливо впровадити стратегію переходу до незалежності від зовнішніх систем. Питання кліматичної нейтральності для українських музеїв – це найперше питання виживання в короткостроковій перспективі, тоді як для світової спільноти це питання довгострокової стратегії.

Кейс Україна! [Міністерство енергетики України](#) та Міністерство охорони здоров'я розпочали проєкт «Промінь надії» з оснащення українських лікарень сонячними панелями та системами зберігання енергії, які надала італійська компанія Enel. Цей проєкт уже працює на практиці: [три поліклініки у Хмельницькому](#) встановили сонячні електростанції загальною потужністю 90 кВт і почали продавати надлишкову електроенергію в мережу.

Подібна ініціатива може бути корисною для українських музеїв, забезпечуючи їх безперебійним енергопостачанням, енергетичною незалежністю, екологічністю та економією коштів і допомагаючи з проблемою блекаутів через російські обстріли.

5.2. Захист музейних колекцій від змін клімату та підйому ґрунтових вод

Українські музеї мають певну перевагу перед музеями світу через відсутність інфраструктури. Українським музеям не доведеться переробляти системи вентиляції, тому що їх майже немає. Для планування повоєнної відбудови важливо системно враховувати досвід та базу знань у галузі культурної спадщини в країнах-партнерах. Також корисною практикою є проведення досліджень та розроблення локальних стратегій адаптованих до місцевих потреб на ранніх стадіях проєктування. Це означає, що доречно вкладатися в розроблення планів, які можна покроково впроваджувати вже зараз.

Кейс США! Музей Гетті у [рекомендаціях щодо управління середовищем для колекцій](#) рекомендує так зване «системне мислення». Музейні системи в музейній справі розглядають не лише як системи опалення, вентиляції та кондиціювання повітря, але й у ширшому контексті, включно зі зміною клімату, організаційною структурою, механізмами погіршення стану експонатів та процесами прийняття рішень. Усі ці фактори утворюють взаємопов'язані системи впливів, потоків і зворотних зв'язків.

Застосування системного підходу дає змогу комплексно аналізувати управління середовищем у музеях, зважаючи на такі аспекти, як оболонка будівлі, стан колекцій, діяльність установи, враження відвідувачів і фінансування.

Кейс США! Музей науки Discovery в Неваді став яскравим прикладом оптимізації енергоспоживання та зменшення карбонового сліду, розробивши п'ятирічний План дій зі сталого розвитку. Ключові елементи цього плану передбачають встановлення сонячної електростанції потужністю 326 кВт, яка забезпечує 100 % потреб музею в електроенергії та скорочує викиди CO₂ на 286 тонн щорічно, впровадження ініціативи Carbon Neutral Visiting для компенсації викидів від поїздок, оптимізацію систем опалення та кондиціонування, а також перехід на енергоефективну техніку.

Рекомендації зі впровадження змін для кліматичної нейтральності:

- Спростити дозвільні процедури на інвестиції у відновлювані джерела енергії відповідно до правил ЄС та сприяти їх залученню.
- Підвищити енергоефективність у будівлях державного сектору.
- Дотримуватися мінімальних рівнів енергоефективності для будівель та продукції, що підпадають під дію законодавства ЄС про екодизайн.
- Маркувати енергоспоживання та екодизайн як обов'язкові мінімальні критерії під час державних закупівель.
- Вимірювати власні викиди вуглецю як перший крок до їх скорочення.
- Впроваджувати кліматичні політики та процедури, які мінімізують викиди, наприклад підтримувати віддалену роботу. (Гібридні працівники, які працюють вдома від двох до чотирьох днів на тиждень, скорочують викиди на 11–29 відсотків порівняно з працівниками, які працюють повний робочий день в офісі).
- Зменшувати обсяг даних, що зберігаються онлайн. Зважаючи на величезні викиди вуглецю, пов'язані з обчисленнями та зберіганням даних у «хмарі», музеї мають оцінити вплив їхніх цифрових практик.
- Використовувати колекції та вплив на громади для адвокації кліматичних дій з боку приватних осіб, бізнесу та уряду.
- Мотивувати представників громадськості до дій, змінюючи власний спосіб життя й підтримуючи зміни на місцевому, державному та федеральному рівнях.

- Зробити зміну клімату частиною своєї програмної діяльності, щоб допомагати людям критично мислити про ці питання.
- Допомогати окремим людям і громадам справлятися зі стресом і горем через доступ до експозицій та програми.

6. Цифровізація для доступності та ефективного захисту рухомої спадщини на рівні громад.

Рухома культурна спадщина може бути недоступною для місцевих громад через зберігання в закритих фондосховищах музеїв, викрадення, перебування в колишніх метрополіях унаслідок історичних обставин або через загрозу фізичного знищення чи пошкодження від війни чи природних катаклізмів, спричинених зміною клімату. Оцифрування потрібно розглядати як комплекс взаємопов'язаних методів і технологій, що можуть забезпечити якісну документацію, підтвердити права власності, доступність і можливість використання для наукових досліджень за збереження локальної та національної пам'яті. Потрібно розрізняти технології обстеження, постоброблення, створення метаописів, збереження й забезпечення доступності та інтерактивних досвідів. Одним із пріоритетів як на національному рівні, так і рівні окремих громад має стати цифровізація рухомої культурної спадщини.

Створення імерсивних середовищ та детальних цифрових копій дадуть змогу глибше досліджувати та взаємодіяти з культурними цінностями й навчальним контентом, а в деяких випадках можуть слугувати єдиним збереженим образом об'єкта. Такі цифрові привиди можуть стати об'єктами меморіалізації й підтримки ідентичності громади, сприяти поверненню та укоріненню населення.

6.1. Потреба в регіональних центрах компетенцій для спадщини: фондосховище, реставрація, цифровізація, доступність фондів

Ініціативи з цифровізації культурної спадщини та використання цифрових методів виробництва для реставрації та консервації в Україні активно розвиваються з 2016 року завдяки зусиллям різних організацій та установ. Лідерами в цьому процесі є Київська, Львівська та Одеська області, де зосереджені найбільші музейні колекції та активні громадські організації, що спеціалізуються на цифровізації. Зокрема, у Київській області оцифровано близько 27 865 об'єктів, у Львівській – 5 769, а в Одеській – 6 665. Важливо відзначити, що менші громади постають перед труднощами у реалізації

подібних проєктів через брак ресурсів та необхідність залучення зовнішніх експертів, що потребує додаткових витрат.

Кейс Львів! Громади можуть підтримувати створення кроссекторальних центрів оцифрування, забезпечуючи їх приміщенням та допомагаючи з обладнанням. Такі центри також можуть створюватися на базі освітніх установ та мейкер-спейсів, у реставраційних майстернях і співпрацювати з різними інституціями області. Прикладом такої ініціативи є проєкт організації Нето, що заснувала [Центр цифровізації музеїв у Львові](#).

Локальні громади можуть розвивати швидкість цифровізації спадщини через створення умов для розвитку локальних громадських ініціатив, регулярного оголошення конкурсів або тендерів на оцифрування, підтримки витрат на відрядження та послідовної реалізації довгострокової стратегії оцифрування. Розглянути створення цифрових лабораторій через надання просторів в пільгову оренду, створення державно-приватних партнерств, комунальних закладів, інвестування в лабораторії при освітніх закладах

6.2. Потреби в інфраструктурі, обладнанні, програмному забезпеченні та компетентних кадрах для підтримки цифровізації

Приклад цифровізації та електронного документообігу, обладнання для підтримки цифровізації громади Одеси типовий: попри заявлену важливість оцифрування дуже мало уваги приділили ПЗ для редагування моделей та цифровому виробництву. Це може вказувати на недостатнє розуміння культури й цих технологій заінтересованими сторонами, навіть на рівні управлінців та ініціаторів проєктів, і необхідність всебічної популяризації як результатів, так і процесів, що стоять за технологіями. Важливими є підвищення цифрової грамотності чиновників, управлінців та працівників, заохочення до найкращих практик цифрового збереження, інтеграція 3D- та XR-технологій в освітнє середовище та сферу культурної освіти й туризму, створення кроссекторальних лабораторій на рівні громад.

Рекомендації зі сприяння цифровому збереженню

- Адаптація до нових цифрових фреймворків. Місцеві громади можуть залучати консультації щодо використання нових інструментів та процесів для застосування технологій 2D та 3D оцифровування.
- Підвищення цифрової грамотності працівників інституцій – операторів ПК.

- Заохочення до найкращих практик цифрового збереження. Проведення спеціалізованих подій, покликаних сприяти впровадженню найкращих практик оцифровування, управління та презентації РКС.
- Надавати системне та прогнозоване фінансування, субвенції, оголошувати тендери тощо на оцифрування й відкриття доступу онлайн до локальних колекцій.
- Забезпечувати збереження даних через створення й підтримку локальних серверів або оплату хмарного сховища для цифрових колекцій.
- Інвестувати в інфраструктуру (закупівля обладнання, підтримка регулярних виплат за програмне забезпечення й утримання технічного персоналу для підтримки локальних інституцій).

6.3. Оцифрування з повторним використанням

Навіть через два роки повномасштабного вторгнення РФ на територію України не всі інституції – оператори РКС зробили фотографування чи сканування книг надходжень. У випадку знищення музею через влучання ракет чи дронів стає майже неможливим встановити, що втрачено.

З одного боку, існують різноманітні стандарти цифровізації колекцій, дотримання яких може потребувати часу та ресурсів. З іншого боку, є потреба в базовій фіксації вигляду предметів із занесенням тільки інвентарного номера в назву фото предмета з мінімальними вимогами до якості. Тривалі дискусії щодо стратегії та особливостей цифровізації під час війни призводять до гальмування цих процесів як складника стратегії захисту РКС.

Кейс Одеса! У межах підтримки стратегії культурного розвитку Одеси розроблено [цифровий каталог козацьких хрестів Куяльницького кладовища](#). Крім цього, що проєкт оцифрував 32 окремі хрести з написами методами фотограмметрії й фотофіксації та анотував усі надгробні камені, під час розшифрування написів вдалося уточнити імена та літери щонайменше на двох хрестах завдяки створеній мапі глибини та аналізу різних текстур. Це показує, що навіть базова фотограмметрія дає змогу здійснювати якісні дослідження об'єктів та зберігати інформацію про них для науки.

Кейс ЄС! [Рекомендація Комісії 2011/711/ЄС](#) від 27 жовтня 2011 року про цифровізацію та онлайн-доступність культурних цінностей та цифрове збереження закликає

держави-члени зробити оцифрування культурного матеріалу пріоритетом та забезпечити бюджетні асигнування; сприяти публічному доступу до цифрового культурного матеріалу через [Європеану](#) та інші платформи. Європейська Комісія у своїй рекомендації щодо Спільного простору даних для культурної спадщини прагне пришвидшити цифровізацію пам'яток та об'єктів культурної спадщини. Для цього існують різноманітні цільові грантові програми в рамках [HORIZON](#), [Creative Europe](#) та [Digital Europe](#). Українські інституції – оператори РКС повинні готуватися до майбутньої взаємосумісності та інтеграції даних з [Europeana](#), [4CH Cloud](#), [Європейською колаборативною хмарою для культурної спадщини](#) та [Європейським центром компетенцій для культурної спадщини](#).

Рекомендації щодо повторного використання та кроссекторального залучення

Адаптація до нових цифрових фреймворків. Місцеві громади можуть залучати консультації щодо використання нових інструментів та процесів для застосування технологій 2D- та 3D-оцифрування. Щоб підготуватися до майбутнього, необхідні надійні рішення для зберігання та управління даними, підтримка відкритих форматів файлів, інструменти захоплення метаданих та семантичної анотації. Інтеграція даних XR та 3D-технологій відкриває нові виміри взаємодії й навчання, що збагачує навчальний контент і методики, підвищує цінність та доступність культурної спадщини.

Розширені способи обстежень, як-от інфрачервона, ультрафіолетова зйомка, хімічний аналіз, рентген тощо, понад 20 років є базовими методами реставрації в Європі й мають якнайшвидше впроваджуватися в Україні. Подібні дані рекомендовано зберігати у форматі єдиної картки об'єкта, що зберігатиме інформацію про всі дослідження, зміни, реставрацію, реекспозицію рухомої спадщини, як у медичній історії пацієнта. Приклад такої системи працює в Італії, де фінальні дані у вигляді цифрової бази даних зберігає Міністерство культурної спадщини у співпраці з реставраторами.

7. Реекспозиція колекцій після евакуації у зв'язку з поверненням, реінтеграцією та вкоріненням переміщеного населення

Музеї та інші установи культурної спадщини повинні бути готові до складних та емоційно напружених процесів, пов'язаних із поверненням колекцій. Важливо ставитися до цього питання, поважаючи різні погляди та перспективи, прагнучи до прозорості й відповідальності у своїх діях. Цей процес може стати нагодою для переосмислення ролі й відповідальності музеїв перед суспільством. Комплексний підхід дасть змогу використати повернення музейних колекцій як інструмент для

відновлення соціальної тканини громад, постраждалих від війни, і сприятиме процесам реінтеграції та вкорінення переміщеного населення.

7.1. Робота зі складною спадщиною в рамках деколонізації експозицій

Переосмислення колекцій становить ще один важливий аспект. Період евакуації можна використати для дослідження потенціалу колекцій та їх нової інтерпретації з урахуванням досвіду війни та переміщення, вимогами [закону про деколонізацію](#) та рекомендаціями з декомунізації, реабілітації й подолання наслідків русифікації від [Українського інституту національної пам'яті](#).

Кейс Львів! [Музей «Територія Терору»](#) у Львові активно працює над деколонізацією та декомунізацією, зберігаючи й осмислюючи радянські пам'ятники, погруддя, зірки, меморіальні дошки, серпи та молоти, які були демонтовані з публічних просторів міста. Музей розташований на території колишнього гетто та пересильної тюрми, тож відвідувачі можуть глибше зрозуміти трагічні сторінки історії середини XX століття. Завдяки експозиціям та освітнім програмам музей сприяє критичному переосмисленню тоталітарного минулого та формуванню нової національної ідентичності, інтегруючи досвід європейських колег у свої практики.

Комплексний підхід дасть змогу використати повернення музейних колекцій як інструмент для відновлення соціальної тканини громад, постраждалих від війни, і сприятиме процесам реінтеграції та вкорінення переміщеного населення. Створення виставок, які відображали б досвід переміщення як людей, так і культурних цінностей, може стати важливим елементом цього процесу. Громадам варто розглянути місця терору й сучасні практики меморіалізації як потенційні локації для музеїв доколоніальної тематики. Наявність в місті такого музею не означає, що інші музеї не мають пройти процес деколонізації та реекспозиції.

7.2. Коли повертати евакуйовані колекції? Адаптивне використання культурної спадщини для повоєнної відбудови

У якийсь момент кожна громада проходитиме повернення експозиції музеїв з консервації та евакуації. Цей процес ускладнений невідомим подальшим перебігом воєнної агресії РФ проти України, масовим переміщенням населення, ухваленням законів про декомунізацію та деколонізацію, різними очікуваннями жителів громад (частина прагне повернення звичних експозицій як елемента вкорінення, інші

вимагають деімперіалізації цих експозицій). Повернення колекцій та реекспозицію неможливо розглядати без фокусу на роботі з пам'яттю про конфлікт і забезпечення різних форм справедливості.

Кейс ООН! Повернення музейних колекцій з евакуації можна розглядати в тісному зв'язку з процесами повернення, реінтеграції та вкорінення переміщеного населення. Такий підхід дає змогу створити комплексну стратегію відновлення культурного життя громад після війни. Важливо застосовувати спільні принципи та підходи, використовуючи, наприклад, [чек-лист щодо повернення мігрантів](#) як модель для розроблення плану повернення музейних колекцій. Це допоможе врахувати всі важливі аспекти процесу. Також слід застосовувати принципи рівності прав, доступу до послуг та участі в житті громади як для переміщених осіб, так і для повернених культурних цінностей.

Кейс Україна! [Центр спадщини вузькоколійки](#), який демонструє успішну крос-секторальну співпрацю для розвитку локального туризму. Цей проєкт залучає місцевих жителів, бізнес і державні органи до спільної роботи над збереженням та популяризацією історії громади.

Музей «Спадщина Вигодської вузькоколійки» в селищі Вигода Івано-Франківської області – приклад успішного перетворення історичної залізниці на туристичний об'єкт. Завдяки співпраці Міністерства інфраструктури, Укрзалізниці, місцевої влади та громадської організації «Карпатські вузькоколійки» відновлено 50 км залізничної колії, створено інтерактивний музей і розроблено різноманітні екскурсійні програми. Музей спеціально адаптував простір та експозицію під родини з дітьми. Це сприяло створенню нових робочих місць для місцевих жителів та значному зростанню туристичного потоку – з 5 014 відвідувачів у 2016 році до 16 368 у 2023 році, попри складні умови пандемії та військової агресії.

Залучення громади – ключовий аспект цього процесу. Необхідно проводити консультації з місцевими спільнотами щодо пріоритетів повернення колекцій та їх експонування, враховувати потреби різних груп населення, включно з переміщеними особами, під час планування нових експозицій. Досвід проєктів на кшталт «Центру вузькоколійки у Вигоді», де громада активно залучена до розвитку культурного об'єкта та пов'язаної з ним рухомої спадщини, може бути корисним у цьому контексті.

Комплексний підхід до повернення музейних колекцій може стати потужним інструментом відновлення соціальної тканини громад, постраждалих від війни.

Адаптивне використання музейних просторів, створення тематичних виставок і розвиток міжсекторальної співпраці дозволять перетворити музеї на освітні та дискусійні майданчики, а також культурні хаби. Це сприятиме процесам реінтеграції та вкорінення переміщеного населення, посилить місцеву ідентичність, підтримає інклюзивність та різноманітність, а також стимулюватиме економічне відновлення громад. Це передбачає передання більших повноважень місцевим громадам щодо управління поверненими колекціями та підтримку низових культурних ініціатив, які можуть допомогти інтеграції переміщених осіб.

Спадщина, що не підпорядкована Міністерству культури та стратегічних комунікацій, і громади

Аналітична записка – [Лінк](#)

У глибинних інтерв'ю та експертних обговореннях проєкту RES-POL більшість заінтересованих сторін висловлювала думку, що суспільство на рівні громад не сприймає науково значущі, зокрема природні, об'єкти як важливі для себе, як суспільну цінність, а отже, громади не бачать потреби в утриманні та збереженні цієї спадщини. Спадщину сприймають як нічийний ресурс або предмет приватного інтересу, якщо він має комерційну цінність («природні ресурси»), або взагалі не сприймають як цінність (у разі наукової спадщини). У найгірших варіантах громада сприймає об'єкти спадщини негативно або вороже через традиційні забобони. Закономірним наслідком такого сприйняття є популізм представницьких органів влади і місцевих політичних сил. Серед причин такого нерозуміння може бути брак комунікації з інституціями, експертною та професійною спільнотою.

Щодо взаємодії з громадами виокремлені такі істотні питання.

1. Брак комунікації між національними закладами – бюджетними установами (закладами вищої освіти, науковими державними установами тощо) та місцевими органами управління. Непоодинокі ситуації, коли громада (обласна рада, обласна адміністрація тощо) не поінформована про потреби й можливості інституції, остання, відповідно, не обізнана щодо можливостей (зокрема, фінансових) взаємодії з громадою.
2. Руйнування об'єктів спадщини від діяльності несвідомих або недобросовісних суб'єктів господарювання: забудова, оранка, руйнування оселищ, підпал, видобуток природних матеріалів, земляні роботи, інші дії.
3. Національні установи (університетські музеї тощо) часто закриті або мало доступні для відвідування з боку громади.
4. Неусвідомлений потенціал отримання екосистемних послуг (зокрема, туризму) від діяльності наукових і науково-освітніх установ на території громади.
5. Брак інструментів і можливостей отримання національними установами коштів від громад, де вони розташовані.
6. Немає політики щодо стримування біоінвазій на рівні громад, бракує науково-методичних матеріалів, просвітницьких заходів, офіційних інструкцій.

Усі визначені істотні питання пов'язані з такими **кореневими проблемами**, як **брак комунікації у суспільстві, бідність, інституційна і політична розсинхронізованість**.

Стратегічна гіпотеза: *Об'єкт спадщини може бути драйвером розвитку громади й загалом регіонального розвитку, зокрема через розвиток екосистемних послуг – туризму, дослідження тощо. Проте поштовхом до розвитку має бути ініціатива за підтримки **зовнішніх** донорів, підкріплена комунікаційними **заходами з громадою**.*

Приклади успішної взаємодії спільно з громадами демонструють громадські ініціативи, що їх підтримують зовнішні донори.

Наприклад, проєкт, який реалізує в Білогородській громаді (Київська область) Українська природоохоронна група, містить такі заходи, як використання дерев в озелененні, розв'язання проблем деградації ґрунтового покриву, основні кроки до впровадження інтегрованого управління поверхневими водними ресурсами, облаштування просторів біорізноманіття, ренатуралізація земель, створення газонів з різнотрав'ям.

Загалом Українська природоохоронна група, спираючись на досвід наявних ініціатив, висуває низку пріоритетів для громад у відновленні природи: консервація пошкоджених земель через заходи з залуження; рекультивація земель – активні дії, наприклад через поглинання токсинів спеціально висадженими рослинами; ревайлдинг – полішення територій для природного відновлення (з умовою постійного моніторингу); очищення водойм і населених пунктів від забруднень; перероблення та утилізація відходів.

Отже, на тлі обставин війни успішно розвивається низка горизонтальних природоохоронних ініціатив, подекуди зі сталими партнерствами між ОТГ і громадським сектором за підтримки установ фундаментальної науки, що створюють синергію на місцевому рівні. Припустимо, що розвиток фінансування таких проєктів і партнерств можна масштабувати на рівні країни. Зокрема, автори аналітичного дослідження [«Популяризація науки під час криз та війн: виклики та можливості»](#) рекомендують уряду «створити диверсифіковані програми підтримки заходів з популяризації науки на державному, регіональному та місцевому рівнях. Передбачити можливість участі проєктів з популяризації науки у громадських бюджетах. Включити до місцевих та загальнодержавних бюджетів графу на підтримку громадських проєктів з популяризації науки, залучати для цього кошти міжнародних донорів».

Приклади успішної комунікації з громадами з боку громадського сектору:

[Українська природоохоронна група](#): просвіта, реалізація малих проєктів у громадах;
[МБО «Екологія-Право-Людина»](#): аналітика, юридична допомога в захисті природи;
ГО «Тустань»: [низка проєктів з регіонального розвитку](#).

Нерухома культурна спадщина та громади

Аналітична записка – [Лінк](#)

Оцінка бар'єрів для ефективного використання нерухомої культурної спадщини

Ефективне використання нерухомої культурної спадщини значно обмежене несприйняттям громадами цінності власної нерухомої культурної спадщини, що лежить в основі інших проблем і, зокрема, створює проблеми для збереження об'єктів НрКС, їх інтеграції в соціальні, економічні й політичні процеси життя громади, значно звужує використання потенціалу та залучення в процеси сталого розвитку територій громад.

У дослідженні, описаному в [Аналітичній записці з нерухомої культурної спадщини](#), виокремлено такі істотні питання:

1. Наявна управлінська система у сфері НрКС має назву Управління охорони культурної спадщини. Її пріоритетне завдання – охороняти НКС, відповідно побудоване законодавство. Натомість на стратегічному рівні відсутні завдання щодо її ефективного використання, залучення в політичні, а також державні й місцеві економічні та соціальні процеси. Через що потенціал НКС значною мірою не використовується.
2. Нестача комунікаційної роботи з донесення цінності спадщини залишає НрКС незрозумілою суспільству, що позначається на байдужому ставленні до об'єктів, сфери та її працівників.
3. Неефективність управлінської моделі: моніторингу стану об'єктів, контролю за укладанням пам'яткоохоронної документації, системи обліку, системи покарань, відсутність виключного права контролю робіт на об'єктах НрКС.
4. Недостатній рівень фінансування підсектору НрКС, відсутність сталих джерел фінансування для утримання об'єктів НрКС, нерозвинені інструменти додаткового фінансування.
5. Нестача кваліфікованих кадрів в управлінні охороною НрКС на всіх управлінських рівнях, нестача фахівців із роботи з об'єктами НрКС.
6. Нестача або відсутність (залежно від напрямку) ефективних профільних освітніх закладів, освітніх програм, що відповідають сучасним викликам у сфері НрКС.

7. Правова неврегульованість сфери, колізії між пам'яткоохоронним, містобудівним, міжнародним та іншими сферами законодавства (земельне законодавство, туризм, музейна справа тощо), відсутність деталізації норм на рівні підзаконних актів; Неврегульованість діяльності на різних видах об'єктів і окремих видів робіт.
8. Відсутність можливостей та інструментів археологічного нагляду й контролю за містобудівною (зокрема розробленням місцевих документів) будівельною, господарською, сільськогосподарською діяльністю.
9. Непривабливість сектору для інвесторів.
10. Нестача інституційної авторитетності органів ОКС призводить до обмеженого впливу на захист НрКС.
11. Видача дозволів на проведення науково-дослідницької діяльності, будь-яких робіт на об'єктах археології характеризується високою централізацією й зосереджена в єдиному органі (Інститут археології), на думку археологів, які не входять до складу Інституту археології, створює ризики корупції, «кумівства», позначається на спроможності досліджень у регіонах.
12. Будівництво й господарська діяльність (включно з сільськогосподарською), пов'язані з об'єктами НрКС, через неврегульованість НПА часто супроводжується корупційними діями, спрямованими на надання неправомірних дозволів для можливості порушення охоронного законодавства й супроводжується пошкодженням об'єктів НрКС.
13. Неготовність органів ОКС до екстрених ситуацій, відсутність превентивних заходів та оперативного реагування призводять до втрати об'єктів НрКС під час надзвичайних ситуацій і, зокрема, війни.
14. Відсутність системи протидії колоніальним та інокультурним впливам на НрКС – на сферу архітектурної, містобудівної, археологічної діяльності та сферу монументального мистецтва – унеможлиблює контроль за такими випадками, попередження та припинення їх впливу.

1. Несприйняття суспільством цінності власної спадщини

Категорія соціальних проблем була визначена дослідженням однією з найпріоритетніших, адже суспільне несприйняття нерухомої культурної спадщини як

частини власних цінностей прямо та опосередковано впливає на інші проблеми. Ці проблеми безпосередньо впливають на спосіб господарювання у сфері нерухомої спадщини. Користувачі та балансоутримувачі різних форм власності є суб'єктами, які здійснюють найбільший вплив на об'єкти НКС, не сприймають культурну цінність об'єктів, оскільки всі суб'єкти господарювання одночасно становлять частину соціуму й нерозривні із суспільною думкою.

В Інформаційному і публічному просторі громад фактично немає інформації про цінність історичних об'єктів, районів, ареалів. Бракує комунікації й промоції нерухомої культурної спадщини, немає програми збереження та функціональної адаптації пам'яток, що спричиняє інертне ставлення населення до своєї матеріальної історії.

Варто зважати, що суспільна думка істотно впливає на законодавство та прийняття управлінських рішень. Україна – демократичне громадянське суспільство, попри рівень корумпованості та проблеми, пов'язані з виборчим процесом, тож думка виборців істотно впливає на поведінку органів центральної та місцевої влади. Виборні органи центральної й місцевої влади зацікавлені в реалізації суспільних запитів і в роботі із суспільними настроями. Тому, за відсутності запиту на збереження й розвиток об'єктів спадщини від громадян, органи влади всіх рівнів не ставлять це завдання собі в пріоритет, і сфера залишається другорядною.

Сприйняття широким загалом сфери нерухомої спадщини як другорядної маргіналізує працівників галузі, позбавляючи престижу пов'язаних із цим спеціальностей, а отже, впливає на стан сфери.

Сучасний маскульт лише посилює маргіналізацію, поширюючи культуру споживання, виставляючи пріоритетами інноваційні здобутки розвинених країн й не звертаючи увагу на власні культурні цінності, що призводить до низької обізнаності щодо власного спадку. Корені проблеми лежать у колоніальних і геноцидальних процесах ХХ ст., які пройшло українське суспільство. У сучасному українському суспільстві, через тривалий вплив комуністичного режиму Радянського Союзу і колоніальний вплив Російської Федерації, сталися розмиття історичної пам'яті й руйнація історичних зв'язків із попередніми поколіннями та власною спадщиною, зростання байдужості до локальної історії і стану навколишнього середовища.

Прямий негативний вплив відірваності суспільства від власної спадщини полягає в таких поширених практиках.

■ **Переважне використання об'єктів НрКС як господарського ресурсу.**

Наприклад, у пострадянській Україні поширеним було використання маєтків і палаців як закладів сфери охорони здоров'я або комунальних установ, де господарським ресурсом стають стіни і дах. Так, Малієвецький музей-заповідник «Палац князів Орловських», що на Хмельниччині, з радянських часів використовували як лікарню та дитячий санаторій, а Шарівський садово-парковий комплекс на Харківщині – як туберкульозний диспансер, що призвело до втрати автентичних деталей, фрагментів інтер'єрів, часткової перебудови об'єктів.

Інший поширений напрям використання територій об'єктів культурної спадщини стосується археології, де землю, у якій розміщується об'єкт археології, використовують як ресурс для зведення об'єктів нового будівництва, що особливо поширено на рекреаційних територіях. Наприклад, на території пам'ятки археології національного значення «Верхньосалтівський археологічний комплекс» у с. Верхній Салтів Чугуєвського району Харківської області з 1990-х років триває процес приватизації земель і відчуження їх під приватну забудову, що супроводжується руйнацією пам'ятки й унеможливує її дослідження. Інший показовий приклад – пам'ятка всесвітньої спадщини «Херсонес Таврійський», на території якої ведеться господарська діяльність Володимирського собору, унаслідок чого відбувається її пошкодження.

■ **Байдужість до стану утримання об'єктів НрКС.**

Більшість експертів наголошує на байдужому ставленні суспільства до об'єктів культурної спадщини, приклади цього можна знайти в кожному населеному пункті України. Коли об'єкти старі, вони стають тягарем для своїх власників, не привабливі й створюють зайвий клопіт замість прибутку. Тож, врешті, це призводить до втрат об'єктів. Приклад байдужості до цілого напрямку НрКС ілюструє Роман Маленков: *«Ми – єдина в Україні організація («Україна Інкогніта»), яка займається обліком старовинних українських власних цвинтарів. Єврейські цвинтарі обліковуються, є європейська фундація збереження єврейських цвинтарів. Вони фінансують об'єднану єврейську общину для того, щоб вона займалася обліком і відновленням цих цвинтарів. Поляки займаються польськими цвинтарями, німці – німецькими, лише українськими ніхто не займається, тому що в державі вони абсолютно всім байдужі. В більшості випадків вони в поганому стані, а про їхнє існування навіть ніхто не знає»*. Цей приклад ілюструє байдуже ставлення не лише до конкретних об'єктів НрКС, а й до власної історії і власних предків, що свідчить про відірваність від історії цілих поколінь.

- **Вплив релігійних громад на об'єкти культурної спадщини, які є в їхньому підпорядкуванні,**

становить окрему проблему негативного суспільного впливу. Оскільки найпоширеніші релігійні конфесії мають власну управлінську вертикаль, а також власні етичні принципи щодо спадщини зокрема, нерідко можна побачити перебудову або зміну зовнішнього вигляду сакральних об'єктів. Один із таких випадків трапився на Хмельниччині у 2023 році в с. Підлісний Мукарів Кам'янець-Подільського району, де розташована пам'ятка XIX ст. – костел св. Юзефа Обручника. *«Під час ремонтних робіт церковна громада просто зіпсувала костел. На власний розсуд, без проєкту, вони вирішили гідроізолювати фундамент, порушили технологію і застосували сучасні матеріали для гідроізоляції природного каменю, а також порушили автентичне вимощення. І це відбувається не через бажання нашкодити, а через невігластво»*, – розповідає Анастасія Донець, експертка-пам'яткоохоронець, активістка з охорони спадщини, директорка Малієвецького історико-культурного музею. Великий політичний вплив церкви, високий авторитет церкви у громаді, поєднаний із відсутністю фаховості в питаннях охорони та управління об'єктами НрКС, ставить під загрозу об'єкти у віданні церкви та обмежує можливість ефективно впливати на охорону об'єктів з боку пам'яткоохоронців, органів охорони культурної спадщини. Велика кількість пам'яток, зокрема археологічних, у зоні ризику.

Відірваність суспільства від власної спадщини, зокрема нерухомої, призводить до того, що спадщину необхідно захищати від самого суспільства. Уся система управління охорони культурної спадщини, усі закони й підзаконні акти, які ухвалюють у сфері, мають на меті захист культурної спадщини насамперед від власного суспільства, спадком якого вона є.

Кейс Швеція! У Швеції в загальноосвітній програмі є робота з об'єктами НрКС, де школярі під час занять піклуються про об'єкти НрКС, розташовані на території громади. Вчителі та викладачі розповідають про їх цінність, історію та прийоми, які можна застосовувати, зокрема про те, як підтримувати об'єкти НКС у належному стані. Важливим елементом занять є побудова емоційного зв'язку й формування гордості за об'єкти НрКС. Під час занять викладачі через об'єкти НрКС намагаються побудувати зв'язок із попередніми поколіннями учнів. Така робота формує стійке об'єднання громади з власною спадщиною й робить їх амбасадорами.

Стратегічна гіпотеза: Зміна сприйняття історичного середовища і КС як власного здобутку, встановлення міцного емоційного зв'язку між громадами та об'єктами

НКС, виховання гордості за власну спадщину істотно змінить ставлення громад до неї і створить сприятливіші умови для її збереження. Освіта священнослужителів і комунікація з церковними громадами з роз'ясненням цінності НКС може мати широкий вплив на церковні громади, які становлять істотну частину суспільства.

2. Обмежене використання нерухомої спадщини громадами

У світовій практиці нерухома спадщина має велику кількість впливів і залучена у значну кількість політичних, економічних, культурних, соціальних та інших процесів. Рівень розвитку українського суспільства та української державної системи не враховує повного потенціалу нерухомої спадщини. Більшість із можливих впливів спадщини в Україні залишаються лише декларативними.

Головною домінантною надсистемою нерухомої культурної спадщини України є система нерухомості, інакше кажучи, об'єкти НрКС здебільшого стають просторовим ресурсом для сучасних економічних цілей – ведення господарської діяльності, будівництва житла, розміщення адміністративних установ, нерідко сільськогосподарської діяльності. При цьому не враховують їх художньої, архітектурної, містобудівної, культурної, історичної та іншої цінності. Це не сприяє ефективному розкриттю потенціалу таких об'єктів, а навпаки, веде до їх деградації, пошкодження й руйнації.

Більшість країн світу, зокрема й Україна, на рівні резолюції ООН, визнали важливу роль спадщини у розвитку громад. У резолюції затверджено 17 Цілей сталого розвитку та 169 завдань. Серед іншого, одинадцятою Метою сталого розвитку серед схвалених є: «забезпечення сталого розвитку міст та громад, стале планування та управління населеними пунктами з широким залученням громадськості, а також захист та збереження культурної спадщини». Однак насправді в Україні не розроблені програми, які ефективно залучали б спадщину у процеси сталого розвитку. Залучення спадщини у процеси розвитку залишаються декларативними та обмеженими. Однак цей інструментарій досить широкий, адже істотно впливає на привабливість території, на якій розташовані об'єкти НрКС.

КЕЙС Україна! Музей-заповідник Тустань, розташований в с. Урич Львівської області, розвивається вже понад 30 років. Центральним об'єктом заповідника є середньовічна наскельна фортеця-град і митниця XII–XVI століть, що являє собою давньоруський наскельний оборонний комплекс. Однак пам'ятка представлена переважно скелею, на якій лишилися сліди від наявних на цьому місці об'єктів культурної спадщини. Тобто на момент заснування музею фактично майже не існувало об'єкта, який

міг би бути зрозумілим широким масам туристів чи хоча б місцевим мешканцям. Робота команди музею полягала в розвитку території, її облаштуванні, інтерпретації інструментами вуличної та музейної експозиції, побудовою музею, розвитку туристичної й сільської інфраструктури. Ця робота спричинила значний вплив на розвиток території та громади. Село Урич з віддаленого й депресивного населеного пункту, з ускладненою доступністю, перетворилося на зручний, інклюзивний туристичний центр, а **капіталізація території за цей час зросла в понад 10 разів, окрім цього зросла капіталізація й інших прилеглих сіл**. Завдяки розвитку об'єкта НрКС більша частина мешканців села стала долученою до процесів розвитку об'єкта, безпосередньо працюючи в ньому, продаючи товари або надаючи послуги.

Стратегічна гіпотеза: Ефективне управління об'єктами НрКС і включення їх у стратегії місцевого розвитку мають високий потенціал для розвитку громад і створюють додаткову гарантію для їх збереження, адже громади в такому разі стають акціонерами спадщини.

Непривабливість НрКС для інвесторів

Низький рівень обізнаності щодо потенціалу адаптивного використання об'єктів НКС обмежує ефективне відповідальне залучення з боку бізнесу, робить об'єкти НрКС непривабливими для інвестування й нерідко призводить до знищення цих об'єктів. Вагомим фактором, що впливає на такий стан речей, є вкрай мала кількість комунікації позитивних практик розвитку об'єктів НрКС, позитивних впливів таких кейсів на громади. Разом із корупційними проблемами та забюрократизованістю процедури це не дає змоги розглядати сектор як інструмент розвитку. Дослідження команди [ReHERIT](#) щодо управління культурною спадщиною також виділяє цю проблему й на місцевому управлінському рівні: «Нерідко відповідальні за цей напрям (управління об'єктами НрКС) у місцевій владі мають свої тверді переконання, як мають бути організовані ці процеси, водночас забувають або не володіють компетентностями щодо оцінювання інших, альтернативних підходів, і не проводять відкритих дискусійних зустрічей із заінтересованими сторонами для пошуку найоптимальнішого рішення....(ст. 7)»⁵. Врешті, така обмеженість уявлень про можливі сценарії використання має негативні наслідки й не дає їх ефективно використовувати.

Крім того, на рівні нормативно-правового регулювання в Україні **в офіційних органів управління немає методик розрахунку економічного впливу й визначення оптимальних обсягів інвестицій у НрКС**. Це провокує питання доцільності таких

інвестицій узагалі, не дозволяє об'єктивно оцінювати напрям інвестицій, а також породжує ризики для зловживань і корупції під час розроблення державних і місцевих програм.

Аналітики та інвестори сектору вдаються до закордонних практик оцінювання. Одним із методів є гедоністичний метод оцінювання вартості історичної та іншої нерухомості. Він демонструє, як багато користувачі готові платити за можливість жити, володіти пам'яткою або прилеглою територією.

Відсутність поширених вітчизняних методик розрахунку економічного впливу НрКС унеможлиблює його візуалізацію, що спричиняє обмежене поширення інструменту інвестування в об'єкти НрКС і є однією з причин відсутності ресурсів у секторі. Породжена цим майже повна відсутність інвестицій, разом із недостатнім рівнем фінансування сфери, істотно впливає на стан сектору: привабливість його для працівників, наявність та якість закладів освіти й викладачів, які могли б їх готувати, наявність ресурсів для підтримання об'єктів у належному стані.

Якщо розглядати наявну систему НКС, основними акторами інвестування в нерухому культурну спадщину є:

1. Органи місцевого самоврядування – ті, що залучають спадщину у стратегії розвитку територій, використовують спадщину як актив.
2. Спільноти – ті, що утворюються та об'єднуються навколо окремих об'єктів або їх комплексів з метою їх збереження та збереження локальної історії.
3. Бізнес – організації та фізичні особи, які розглядають спадщину як інструмент для генерування прибутку.
4. Експерти – фахівці галузі культурної спадщини, які розуміють цінність окремих об'єктів.

В Україні представлені усі 4 групи інвесторів, вони мають різні підходи й методи роботи.

Об'єкти НКС можуть створювати переваги ще на ранніх етапах реалізації проєктів. На думку експерта з сектору девелопменту та управління об'єктами НКС Тараса Дороніна: *«Найбільша перевага, яку створює нерухома культурна спадщина для інвестора, – це маркетингова історія. У будівельній сфері витрачаються значні бюджети на розроблення маркетингової стратегії об'єкта, вигадкування історій,*

створення унікальної пропозиції. Приклади тому – Дубай чи інші великі міста Сходу, які інвестують шалені кошти в те, щоб створити унікальні об'єкти. У випадку з Україною – у нас є ця унікальність і нам не потрібно нічого вигадувати. Коли ми реставруємо й адаптуємо історичну будівлю, у нас це питання вже закрите, ця будівля має історію і є унікальною». Однак високі корупційні ризики, значна кількість правових колізій між пам'яткоохоронним і містобудівним законодавством та неврегульованість значної кількості погоджувальних процедур зупиняє інвесторів від роботи з об'єктами НрКС. Так, згідно з даними аналітичного звіту BRDO: «замовнику будівництва будь-якого об'єкта, розташованого на території розміщення об'єктів культурної спадщини, необхідно **від 4 до 10 разів** звернутись до органів охорони культурної спадщини».

Ці фактори, разом із відсутністю аналізу динаміки вартості історичної нерухомості, призводять до того, що інвестування в НрКС з боку бізнесу в Україні залишається мало поширеним. Натомість інвестування в об'єкти НрКС має високий потенціал як для збереження самих об'єктів, так і для інвесторів, адже історія самих об'єктів за правильного маркетингового позиціювання привертає увагу орендарів, покупців та користувачів / відвідувачів об'єктів НрКС.

Стратегічна гіпотеза: Створення комфортних умов та інструментів заохочення інвесторів, паралельно з розробленням чітких механізмів регулювання діяльності на об'єктах НрКС, призведе до збільшення кількості проєктів та уваги до об'єктів НрКС, що, своєю чергою, сформує запит на кваліфікованих фахівців та експертів, значно вплине на підвищення рівня оплати праці, підвищить привабливість сектору для амбітних та успішних спеціалістів, сформує запит на підготовку таких спеціалістів, розвиток профільних закладів освіти і технологій.

3. Недосконала система обліку об'єктів НКС створює ризики їх пошкодження або втрати

Одним з головних інструментів захисту об'єктів НКС є їх облік і наявність чітких верифікованих даних. Без ідентифікації об'єкта не здійснити його охорони. Наявна система обліку має недосконалу, ускладнену форму.

Зважаючи на описаний у законі [«Про охорону культурної спадщини»](#) процес постановки на облік об'єктів НрКС, виникає наявність двох списків – окремо Переліку об'єктів культурної спадщини (далі Перелік), окремо [Державного Реєстру нерухомих пам'яток](#) (далі Реєстр), така колізія створює значні складності для заінтересованих сторін. Об'єкти з Переліку та об'єкти з Реєстру охороняє держава, але відсутність

єдиного списку створює складності для ідентифікації об'єкта як пам'ятки, що експерти визначають як окреме питання.

Внесення в Реєстр і визначення об'єкта пам'яткою має кілька етапів, а отже, той самий об'єкт спочатку перебуває поза обліком, потім потрапляє в Перелік, а потім – у Реєстр. Паралельні списки й відсутність публічної інформації про місцеві переліки створює хаос в обліку пам'яток НрКС. Заінтересовані сторони, які не знають механізму цього процесу, помітивши відсутність об'єкта в одному зі списків, можуть дійти висновку, що об'єкт не має охоронного статусу, що може стати причиною пошкоджень цих об'єктів навіть із боку свідомих суб'єктів. Проблема найгостріша на рівні невеликих громад, які не мають ресурсів для активної роботи та адвокації внесення об'єктів із Переліку в Реєстр. Ця проблема підсилюється **відсутністю органів охорони культурної спадщини на місцях і належного контролю**, тож об'єкти, що не перебувають у реєстрі або щойно виявлені, можуть бути пошкоджені або втрачені навіть без злого наміру.

Інформація про об'єкти, виявлені і внесені в місцеві переліки або в Державний Реєстр, часто не містить верифікованих даних: про стан об'єкта; його точну назву (назва може бути застарілою / проміжною, такою, яку дали в радянський час, або відрізнитися від фактичної); адресу (через перейменування вулиць / населених пунктів або через неточну нумерацію адрес будівель чи інші причини; об'єкти не прив'язані до геолокацій). Наприклад, об'єкт № 147 Реєстру Харківської області за адресою вул. Жон Мироносиць, 13 (вул. Раднаркомівська, 13), 1893 р. побудови, внесений як пам'ятка містобудування та архітектури наказом МКІП від 04 червня 2020 р. № 1883 7088-Ха під назвою «БК ім. Леніна». Насправді це колишній особняк [Алчевського](#), а за часів незалежності є будинком культури МВС. Цей приклад свідчить про те, що початкове наповнення списків відбувалося на основі радянських списків обліку, без натурного моніторингу, що призводило до переходу наявних неточностей, тож і зараз лишається ризик множення помилок у системі [«Пам'ятка»](#). **Неточності всіх типів даних про пам'ятку підсилюються відсутністю в Реєстрі та Переліку координат і геолокацій об'єктів, що в разі виникнення спірних питань може створювати загрози для збереження об'єктів, їх захисту й ризику корупції.**

Наявність Переліку й Реєстру та списку щойновиявлених об'єктів КС не означає вичерпності й того, що всі об'єкти НрКС в одному з них. Пошук і виявлення об'єктів – окремий складний процес, який потребує ресурсів. За достатньо широкого кола суб'єктів процесу виявлення нових об'єктів НрКС його швидкість залишається низькою через кілька причин:

- роботи не передбачають джерел сталого фінансування;
- немає інструментів заохочення громадськості та експертів до процесу;
- брак кваліфікованих кадрів, здатних виконувати таку роботу;
- статус пам'ятки накладає істотні обмеження на її експлуатацію, можливість ремонту, через що балансоутримувачі чинять опір.

Експерти-практики зауважують, що наявність статусу пам'ятки створює складнощі для всіх власників, навіть для тих, що мають добрі наміри охорони й збереження об'єкта. **Значній і впливовішій частині суб'єктів НКС вигідніше не виявляти нові об'єкти, залишаючи їх у тіні.** Система управління охорони культурної спадщини не створює сприятливих умов для постановки об'єктів на облік, пропонуючи лише каральні інструменти за порушення законодавства з охорони пам'яток і не даючи нічого натомість.

В Україні налічуються 401 історичний населений пункт. Нові історичні населені пункти можуть додаватися рішенням КМУ. З метою збереження їх історичного середовища всі ці населені пункти повинні були б мати затверджені історико-архітектурні опорні плани (ІАОП). Натомість усього у 190 місцях з 401 є ІАОП, що становить 47 % на квітень 2024 року, коли Міністерство культури та інформаційної політики опублікувало проєкт постанови [«Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць»](#). **Отже, більше ніж для половини історичних населених пунктів не затверджені ІАОП, тому потенційні містобудівні, архітектурні та ландшафтні зміни, проведення будівельних, земляних та інших робіт у їх межах можуть негативно вплинути на стан об'єктів культурної спадщини, зокрема тих, що не виявлені. Це може призвести до знищення, руйнації або фрагментації історичного середовища.** Повільність процесу пов'язана з відсутністю фінансування та рішення органів місцевого самоврядування. Попри обов'язковість цього документу, законом не визначені чіткі граничні терміни його розроблення.

Історико-архітектурний опорний план становить частину генерального або комплексного плану, тобто містобудівної документації, яка затверджується відповідними процедурами і є документом місцевого рівня. **Виявлення нового об'єкта або реєстрація нової пам'ятки на території історичного ареалу потребує внесення змін до ІАОП, а отже, внесення змін у генеральний чи комплексний план території.**

Специфічною проблемою обліку, притаманною саме підсектору археології, на відміну від інших нерухомих об'єктів культурної спадщини, є те, що об'єкти археології переважно приховані. Щоб їх виявити, потрібен комплекс дослідницьких дій і пов'язаних із цим витрат, значно більших, ніж візуальний огляд, як у випадку з іншими типами спадщини. Однак для досліджень із виявлення об'єктів археології потрібен дозвіл на проведення археологічних досліджень. **Дозвіл та «відкритий лист» покликані зберегти об'єкти археології від некваліфікованого втручання. З іншого боку, охороні підлягають пам'ятки. Однак, щоб об'єкт став пам'яткою, його слід виявити й розробити на нього відповідну документацію, що неможливо без дозволу та «відкритого листа».** Однак зворотною стороною оприлюднення нових об'єктів археології, публікації відкритих даних про розташування таких об'єктів в умовах відсутності ефективного контролю й охорони є ризик активізації «чорної археології». Тому питання форми зберігання даних та обліку об'єктів археології потребує окремого від інших об'єктів НрКС розгляду.

Стратегічна гіпотеза: *Формування Єдиного наскрізного списку об'єктів культурної спадщини, включно з пам'ятками та об'єктами, які не мають охоронного статусу, дасть змогу зрозуміти потенціал громад, ефективніше керувати об'єктами НКС, зберігати їх і оперативніше перешкоджати протиправним діям. Перелік об'єктів археології має бути окремим від решти видів НКС.*

4. Управлінська криза

Модель управління сектором культурної спадщини характеризується наявністю управлінської вертикалі й дублюванням деяких функцій різними її елементами.

Вона створює можливість розв'язувати питання на рівні, який відповідає інтересам зацікавленої сторони в різних видах робіт або правочинів щодо НрКС, дає змогу отримувати погодження, пов'язані з об'єктами культурної спадщини, на тому рівні, де легше домовитися. Однак це може суперечити інтересам громади або місцевих органів охорони спадщини й бути основою для корупційних дій. Інакше кажучи, за наявності принципової позиції органів охорони КС на рівні громади, питання про зняття з обліку, отримання дозволу на діяльність на об'єктах НрКС або зміну даних в обліковій документації можна отримати у вищій інстанції й навпаки.

На місцевому рівні громад і населених пунктів, попри зобов'язання закону, окремі органи охорони культурної спадщини майже відсутні, лише поодинокі населені пункти можуть пишатися утворенням підрозділів з ОКС. На практиці це

означає відсутність цілісного управління та єдиної системної команди, що провадить визначену центральними органами політику на місцях, відсутність інституційної спроможності здійснювати контроль і функції з охорони НрКС на місцях, надавати необхідні послуги й консультації.

Одним з важливих інструментів забезпечення збереження пам'яток є охоронний договір, у якому фіксують режим використання об'єкта. Укласти охоронні договори обов'язково незалежно від того, у чийй власності перебуває пам'ятка. Однак, за даними МКСК, на сьогодні такі охоронні договори укладені менш ніж на половину пам'яток національного значення. Згадана проблема поглиблюється **відсутністю нормативної бази зі складу та змісту науково-проектної документації, щодо визначення меж і режимів використання зон охорони пам'яток археології, історії, монументального мистецтва, садово-паркового мистецтва, науки й техніки, вона є лише для об'єктів архітектури й містобудування.** Є ДСТУ (ДСТУ Б Б.2.2-10:2016. Склад та зміст науково-проектної документації щодо визначення меж і режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування). **Відсутність норм для різних видів НКС ускладнює, а іноді унеможлиблює розроблення документації і, відповідно, укладання охоронних договорів, обмеження нової забудови або господарської діяльності навколо пам'яток.**

Частину функцій щодо управління охороною пам'яток архітектури та містобудування здійснює [Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України](#). У межах повноважень Міністерства – формування й реалізація політики у сферах, пов'язаних із нерухомою культурною спадщиною.

Містобудівна діяльність, пов'язана з нерухомою культурною спадщиною, передбачає розроблення та затвердження історико-опорних планів для історичних населених пунктів, однак такий документ розробляють під керівництвом ГАПа – головного архітектора-проектувальника. Це спричиняє ризики для збереження об'єктів спадщини на території історичних міст, адже ГАПи не мають фахової підготовки в роботі з об'єктами культурної спадщини.

Для контролю над провадженням містобудівної й будівельної діяльності утворена [Державна Інспекція архітектури і містобудування](#) (ДІАМ). Діяльність ДІАМ мала б перешкоджати та запобігати нефаховій і протизаконній будівельній та містобудівній діяльності, пов'язаній з об'єктами НКС, але **ДІАМ не є експертним органом у сфері культурної спадщини й застосовує уніфіковані методи контролю як до звичайних об'єктів будівництва, так і до об'єктів культурної спадщини. Методологія й**

процедури не вичерпні й призводять до низької якості робіт. Експерти зауважують на необхідності «визначення окремої дозвільної процедури для реставраційних робіт, визначення єдиного інспекційного органу для дозвільних процедур (погодження науково-проектної документації, надання дозволу на реставраційні роботи, контрольні заходи, нагляд за діяльністю суб'єктів МБ, що підлягають державному нагляду)».

Перетин сфер впливу між міністерствами й відсутність обов'язкової, визначеної законом кваліфікації у сфері культурної спадщини у разі ухвалення рішень на державному й місцевому рівні органами містобудування щодо норм охорони культурної спадщини створюють значні колізії в управлінні об'єктами культурної спадщини. Тому містобудівне законодавство, а також чинні **державні-будівельні норми (ДБН) дають змогу на законних підставах ігнорувати «дух закону» «Про охорону культурної спадщини» щодо підходів у роботі як з окремими об'єктами, їх комплексами, так і з історичними ареалами.** Зони охорони та інші обмеження, встановлені будівельними нормами, не враховують індивідуальної цінності та особливості об'єктів, не спонукають шукати оптимальні рішення, інтегрувати об'єкти-пам'ятки та об'єкти, позбавлені охоронного статусу, у сучасне місто. На містобудівному рівні й рівні планування територій **неконтрольований розвиток населених пунктів, прокладання інфраструктурних об'єктів загрожує знищенню історичних ландшафтів. Ця категорія об'єктів – одна з найменш досліджених, здебільшого межі таких об'єктів не визначені, а отже, їх не можуть ефективно охороняти.**

Щоб контролювати стан збереженості об'єктів НрКС, передбачений моніторинг, який полягає в систематичному спостереженні за станом таких об'єктів. Оскільки органи охорони спадщини на рівні громад, навіть історичних населених пунктів, відсутні, ресурсу для його здійснення за межами обласних центрів майже немає. Період проведення періодичного моніторингу раз на 5 років не сприяє оперативному реагуванню на факти пошкоджень НрКС, а лише здатен їх констатувати й фіксувати втрату об'єктів. **Наявна система моніторингу НрКС не ефективна, залишається формальним інструментом періодичної звітності.**

Обмежена можливість запобігання пошкодженням і виявлення їх доповнена відсутністю ефективних інструментів впливу на балансотримувачів, забудовників, аграріїв, інших суб'єктів, які завдають шкоди об'єктам НрКС і порушують охоронне законодавство. Майже **немає механізмів покарання за порушення Закону «Про охорону культурної спадщини», зокрема за доведення до аварійного стану або**

знищення пам'яток, неконтрольованого будівництва в охоронних зонах тощо. Штрафні санкції не дієві, адже порушники закону можуть відбутися невеликим штрафом від тисячі неоподатковуваних мінімумів, або 17 тис. грн, для фізичних осіб і до 170 тис. грн – для юридичних (ст. 44 Закону «Про охорону культурної спадщини»). Такі суми, зважаючи на загальний обсяг фінансів, залучений у будівництво, а також обсяг передбачуваних прибутків, не стримують. Крім обмеженого впливу на правопорушників, які безпосередньо завдають пошкоджень об'єктам НрКС незалежно від причин, також **немає належного контролю за дотриманням законодавства щодо укладання охоронних договорів, затвердження історичних ареалів, утворення місцевих органів охорони спадщини.**

Сукупність неробочих управлінських інструментів захисту об'єктів НрКС закономірно призводить до загальної деградації сектору. Органи місцевого самоврядування в умовах обмеженості фінансування переважно стають німими спостерігачами втрати спадщини й водночас власного потенціалу. **Бо ж у законний спосіб позбавити права власності безвідповідального утримувача об'єкта НрКС і вилучити або викупити об'єкт неможливо.**

На управління сектором впливають також фінансові проблеми; вони не вирішальні, але стають одним із підсилювальних чинників деградації НрКС. Наприклад, **заповідники не мають визначених джерел фінансування для утримання об'єктів НрКС, тож фінансування ремонтних або реставраційних робіт лягає на керівництво, а це створює ризик для об'єктів в підпорядкуванні заповідників.**

Фінансові питання, які впливають на управління об'єктами НрКС, додатково ускладнені неврегульованим виділенням коштів на реставраційні роботи з пам'ятками архітектури та містобудування: **«В системі публічних закупівель розробка науково-проектної документації на реставрацію пам'яток архітектури та містобудування не віднесена ані до робіт, ані до послуг, що ускладнює замовлення такої документації державою й містами в законний спосіб та унеможливорює визначення допорогових сум закупівель».**

Загалом передбачені механізми управління НрКС достатньо зважені й вичерпні, однак на практиці вони не діють, більшість з перелічених управлінських проблем пов'язані з інституційною неспроможністю системи ОКС. Вплив на суміжні державні управлінські сектори, правоохоронні органи, юстицію, державне фінансування значно обмежений, і весь сектор ОКС другорядний серед пріоритетів держави, а органи ОКС та інституції, пов'язані з сектором НрКС, мають низький рівень авторитету. Це **ілюструють системні**

втрати та пошкодження об'єктів НрКС усіх видів і нездатність перешкоджати протизаконним діям.

Стратегічна гіпотеза: Реалізація політик НрКС має спиратися на надійні та ефективні механізми управління, які здатні протидіяти лобі та протиправним діям і захищати об'єкти НрКС. Наявну управлінську систему можна підсилити, якщо зміцнити роль НрКС у державних процесах, зокрема визначити її роль у стратегії національної безпеки, запровадити репутаційний інститут головного архіваріуса міста.

5. Нормативно-правові колізії залишають неврегульованими окремі питання охорони культурної спадщини

Нормативно-правове регулювання сектору нерухомої спадщини застаріле й базується на радянських законах. За часів незалежності зроблено чимало спроб реформувати сектор і вдосконалити норми, а також інтегрувати його в європейський нормативний простір відповідно до імplementованих міжнародних конвенцій. Наслідком цього стало розпорошення законодавчих норм у десятках законів, багатьох правках до них і приблизно у 220 постановах, з яких 73 безпосередньо стосуються НрКС.

Варто зазначити, що серед такої кількості підзаконної документації, є 17 постанов, які мають важливе значення для підсектору й застосовуються як на практиці, так і за перехресними посиланнями. Тобто тільки 4 % постанов використовують майже з усіх чинних у галузі. Нормативна **застарілість виявлена й у термінології, що створює колізії з міжнародним правом, і спричиняє хибне застосування методологій роботи з об'єктами НКС.**

Нерухома культурна спадщина становить особливу частину культурної спадщини, яка тісно інтегрована у простір суспільного життя. Об'єкти архітектури та містобудування, історії, садово-паркового мистецтва, науки й техніки часто формують населені пункти, їх використовую як інфраструктурні або рекреаційні об'єкти. Об'єкти археології поширені в шарах земної поверхні, включно з підводними поверхнями, ландшафтні об'єкти нерозривні з поверхнею землі, монументальне мистецтво є або частиною інших об'єктів, або самостійно формує простір. Діяльність людини безперервно має справу з об'єктами культурної спадщини і є частиною повсякденного життя та побуту, тому НрКС постійно потребує адаптації, пристосування до потреб та умов життя. І від того, як усебічно продумані механізми взаємодії господарської діяльності зі специфікою об'єктів, залежить їхнє збереження. Нормами передбачено регулювання робіт на

об'єктах архітектури і містобудування, для решти видів об'єктів культурної спадщини – історії, археології, монументального мистецтва, садово-паркового мистецтва, ландшафтних пам'яток, об'єктів науки і техніки – немає окремих нормативно-правових актів, які регулювали б роботу на них.

Основний вид **збереження об'єктів НрКС – реставрація, яка водночас є видом будівництва. Проте і реставрація, і будівництво мають свою проєктну документацію. Відсутність суміщеної нормативної бази спричиняє численні колізії, судові спори й корупцію.** На вищому рівні ця колізія посилюється неврегульованістю містобудівної й пам'яткоохоронної діяльності, участь органів охорони культурної спадщини та окремо археологів не закріплена в розробленні й погодженні містобудівної документації місцевого рівня, що призводить до узаконення на рівні містобудівних документів можливого пошкодження об'єктів та їх ареалів.

Багато розбіжностей і в регулюванні об'єктів археології: ідеться про неврегульовану співпрацю між археологами, проєктувальниками й забудовниками на етапах проєктування та планування, а також про механізм проведення археологічних досліджень, які передують будівельним роботам. **Сектор археології регульований одночасно двома законами – «Про охорону культурної спадщини» та «Охорону археологічної спадщини», що створює дублювання й різночитання окремих статей і управлінських механізмів та ускладнює нормативно-правову базу.** Одна з колізій виникає в новій редакції Закону [«Про охорону культурної спадщини»](#), у ньому для об'єктів археології застосований термін «пам'ятка» замість терміна «об'єкт культурної спадщини». Це значно звужене поняття, яке не захищає необліковані об'єкти археології, що можуть мати такий самий рівень цінності, як і пам'ятки. Крім того, проблеми створює те, що немає класифікації пам'яток археології.

Експерти наголошують на **правовій неузгодженості підсектору нерухомої археологічної спадщини з міжнародним правом. Вона виникла внаслідок змін законодавства у 2010–2012 роках; відповідно до цих змін не були гарантовані превентивні археологічні дослідження земельних ділянок, на яких планують будівельні чи господарські роботи.**

Серйозною прогалиною нормативно-правового регулювання є відсутність окремої сертифікації для архітекторів-реставраторів, що призводить до різкого зниження якості науково-проєктної документації, адже навички й фахові здібності архітектора-реставратора відрізняються від компетенцій міського планувальника та архітектора-об'ємника. У чинному законодавстві поєднані поняття й відповідальність

як за розроблення проєкту, так і за розроблення науково-проєктної документації. Ця відповідальність покладена на головного архітектора проєкту (ГАП). Однак експертне коло визначає, що **діяльність наукового керівника проєкту реставрації має специфічну відмінність від діяльності ГАПа. Зважаючи його на роль у проєктах, вона теж потребує обов'язкової сертифікації.**

Стратегічна гіпотеза: Кодифікація сфери могла б консолідувати розпорошеність нормативно-правової бази НрКС. Зібрані в єдиному кодексі норми мали б забезпечити баланс між різними напрямками сфери й законодавством інших сфер, уніфікувати та узгодити термінологію всередині правової системи і з міжнародним правом, синхронізувати й об'єднати внутрішні підсекторальні норми, адаптувати світовий досвід, створити чітку єдину систему управління сферою без дублювання функцій і розмиття обов'язків, зафіксувати нові можливості для фінансування сектору.

6. Нестача людського капіталу в підсекторі НрКС унеможлиблює його дієздатність

У цьому дослідженні були опитані всі категорії фахівців у сфері НрКС. Експерти фіксують гостру проблему нестачі кваліфікованих кадрів на всіх рівнях – від управлінської ланки до безпосереднього виконання робіт на об'єктах.

Нестача кадрів істотно впливає на ефективність і повноту управлінської структури, це одна з причин, через яку органи охорони не можуть утворюватися на місцях й організовувати ефективну роботу з контролю за об'єктами. Комплектація органів ОКС профільними спеціалістами особливо в невеликих громадах становить істотний бар'єр для охорони об'єктів.

Значна кількість об'єктів НрКС розташовані у віддалених від великих обласних центрів місцевостях, де більше відчутний брак кадрів. У таких громадах або установах немає ресурсів для залучення та утримання спеціалістів високого рівня. У системі управління об'єктами, зокрема в заповідниках і музеях, на рівні місцевих громад, працівники мають низьку кваліфікацію й часто не мають профільної освіти для роботи та управління об'єктами, тому навіть заповідники не можуть бути гарантією дбайливого ставлення до об'єктів НрКС.

Відсутність кваліфікованих кадрів становить значно більший бар'єр для розвитку та ефективного використання об'єктів НрКС. Цей напрямок не розвинений в Україні, адже профільну підготовку кадрів майже не проводять і навіть наявні

фахівці переважно не користуються ефективними інструментами через низький рівень підготовки й неможливість підвищити кваліфікацію. Від роботи таких фахівців залежить не лише управління, а й розроблення стратегії розвитку НрКС на місцях, відсутність яких негативно впливає на сектор. Місцеві громади здебільшого не знають про окремі напрями управління НКС і відповідних спеціалістів, тому проблеми, пов'язані з ефективним управлінням НрКС, залишаються нерозв'язаними, а відповідні спеціалісти не мають попиту. Проблема підготовки фахівців впирається в обмежену кількість викладачів із відповідним науковим і практичним досвідом. Ефективний і сталий розвиток НрКС досліджує лише вкрай вузька група науковців, переважно за кордоном. Вітчизняні заклади вищої освіти не мають ресурсів, щоб заохочувати науковців високого рівня, і часто через консервативність не намагаються їх шукати.

Низький рівень ефективності кадрів і низький рівень якості управлінських рішень можна пояснити значною мірою маргіналізацією сектору. В Україні професії пам'яткоохоронця, археолога, реставратора або інших працівників сектора КС сприймають як другорядні, їх не поважають, зокрема через низький рівень зарплат і через те що НрКС для більшості не має цінності: *«У сфері майже неможливо прогодувати сім'ю. Дуже багато освічених людей із фаховою пам'яткоохоронною чи реставраційною освітою через маргіналізацію галузі перекваліфіковуються на звичайних проєктантів і не впливають на процеси збереження спадщини або, навпаки, навіть виконують замовлення, які суперечать певним пам'яткоохоронним обмеженням. Більшість моїх ровесників, які закінчили реставрацію в кінці нульових років, 90 % з них не займаються пам'яткоохоронною діяльністю. Для того щоб ти міг стабільно отримувати зарплату щомісяця, а не жити від гранта до гранта, ти автоматично стаєш звичайним проєктантом, архітектором, який проєктує приватні садиби, заводи чи виконує замовлення з дизайну»*. Потенційні кадри, які бажають бути успішними, мати пристойний рівень доходів і життя, вибирають інші, більш популярні спеціальності.

Професійна сфера архітектурної реставрації, особливо виконання реставраційних робіт, мають справу з кадровою кризою, ця проблема характерна не лише для віддалених сіл і ОТГ – брак фахівців гостро відчутний в обласних центрах. Через це на об'єктах культурної спадщини працюють фахівці загальнобудівельного профілю без необхідної підготовки. Переважна більшість об'єктів архітектурної та містобудівної спадщини реставрують фахівці загальнобудівельного профілю, що істотно позначається на якості робіт.

Нестача фахівців-археологів на місцях на етапах розроблення планувань територій, виготовлення проєктної документації й реалізації інвестицій призводить до втрат об'єктів археології під час будівельних робіт. Нові об'єкти здебільшого будують без попередніх археологічних досліджень.

Варто зазначити, що, крім внутрішніх процесів, на нестачу кадрів істотно впливають зовнішні глобальні процеси. Демографічна криза, яка тільки поглиблюється з початку 2000-х років й істотно прискорилося внаслідок повномасштабного вторгнення РФ, переміщення та масового виїзду населення, створює надзвичайно тяжкий виклик для сектору і породжує ще гірші перспективи.

Стратегічна гіпотеза: Підняття статусу фахівців і збільшення рівня оплати праці може зробити привабливим сектор для більш ефективних і цілеспрямованих кадрів. В основі цього процесу мають лежати природні економічні фактори: збільшення попиту на володіння об'єктами НрКС, бажання громад конкурувати завдяки неповторності та особливості об'єктів НрКС.

7. Неготовність громад до екстрених викликів у сфері НрКС

Багато викликів, які впливають на підсектор НрКС, драматично примножилися з початком війни, анексією територій Криму та частини Донецької й Луганської областей, а згодом і повномасштабного вторгнення на територію України з боку РФ. Основним викликом стало фізичне знищення або пошкодження об'єктів НрКС з боку РФ, нерідко зумисне, і неспроможність громад ефективно реагувати на такі факти. Неефективність роботи органів охорони з виявлення пошкоджень об'єктів не створює умов для сталої роботи щодо доведення злочинів у сфері порушення міжнародного гуманітарного права. Щодо значної кількості об'єктів такі слідчі дії ще не почали.

Маючи проблеми з системою обліку об'єктів культурної спадщини та кадрові проблеми, наявна система ОКС не може давати об'єктивних даних у прифронтових областях, які найбільш потерпають від війни; на проблему нестачі кадрів накладається ще проблема виїзду або тимчасового переміщення наявних кадрів, що унеможлиблює роботу.

Офіційний моніторинг залишається частково формальним, адже фіксує пошкодження лише об'єктів культурної спадщини, які мають статус пам'ятки або статус нововиявленого об'єкта. Ті самі об'єкти, які не мають охоронного статусу, залишаються поза увагою, оскільки це питання юридично не врегульоване. Фахівці, які здійснюють цей моніторинг, не мають такого завдання й достатньої кваліфікації, щоб виявити такі об'єкти.

Серед проблем, які оприявнилися під час війни, є відсутність налагодженого порядку дій на об'єктах культурної спадщини під час виникнення надзвичайної ситуації або під час усунення наслідків надзвичайних ситуацій. Роботи з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій на об'єктах культурної спадщини, зокрема пам'ятках, виконують ДСНС та комунальні служби за тим самим протоколом. У таких ситуаціях потерпають і рухомі об'єкти, які становлять частину нерухомої культурної спадщини.

Роль НрКС визнається багатьма країнами як потужний інструмент національної безпеки, тому проти нього спрямовані всі можливі інструменти впливу, зокрема й нелінійні. Об'єкти культурної спадщини як достовірні свідчення історії й докази конкретних історичних подій стають гарантами історичної правди щодо присутності на певній території культур і народів. Останні події в АР Крим доводять, що саме на знищення таких інструментів працює РФ: ідеться, зокрема, про «реставрацію» Бахчисарайського палацу, «археологічні дослідження» та будівництво нових об'єктів на території пам'ятки Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО – Херсонеса Таврійського.

Протягом усього періоду незалежності України окремою загрозою для НрКС не сприймався іноземний вплив, а саме маркування території України іншими країнами внаслідок зведення об'єктів чужорідної культури. Не були створені інструменти протидії колоніальним впливам через архітектуру та монументальне мистецтво. Найяскравішим прикладом цього було будівництво церков Українською Православною Церквою (Московського патріархату) на території всієї України. Зокрема, у Донецькій та Харківській областях будували Всіхсвятський скит і Свято-Георгіївський скит Святогірської лаври, які формами копіювали відомі церкви Росії; у такий спосіб впливали на маркування території та свідомість вірян, стираючи культурні кордони. Іншим прикладом є культурний та політичний вплив на зовнішній вигляд об'єктів культурної спадщини. Під загрозою такого впливу опиняються визначні об'єкти НрКС – носії місцевої традиційної української культури. Пам'ятки місцевої сакральної архітектури перебудовували або «реставрували», що призводило до зміни їхньої стилістики й набуття форм, характерних для російської архітектури.

Об'єкти НрКС можуть зазнавати різноманітних впливів, крім часу та протиправних дій суб'єктів місцевого права. Стихійні лиха, війни й політичні загрози можуть становити чималу небезпеку й завдавати значних втрат. Наявна система ОКС не готова до таких викликів. **Підсумовуючи вплив війни на підсектор НрКС, маємо зауважити, що протягом 10 років війни державна система охорони НрКС досі не напрацювала дієвих механізмів захисту об'єктів спадщини – від прямого до нелінійного впливу.**

Немає дієвих протоколів документування та екстреного усунення наслідків. Місцеві громади залишаються сам на сам із цими проблемами.

Стратегічна рекомендація: Потреби екстреного реагування перекриваються діяльністю міжнародних пам'яткоохоронних і місцевих громадських організацій. Досвід такої роботи має бути проаналізований та імплементований державною системою, узгоджений на рівні громад та окремих комунальних служб. Щоб протидіяти політичним екзистенційним викликам, потрібно розробити окремий протокол розпізнавання загроз і напрацювати механізм співпраці з СБУ щодо цього.

Висновки

Громади відіграватимуть дедалі визначальнішу роль у збереженні й розвитку культурної спадщини. Наразі найбільший виклик становлять усвідомлення громадянами ролі й цінності локальної культурної спадщини, відповідальне її успадкування й використання її потенціалу.

Цьому має сприяти як загальна базова освіта, що інформує та пов'язує майбутніх спадкоємців із їхньою спадщиною, дає змогу зрозуміти її як джерело соціального та матеріального блага, так і професійна освіта, що забезпечує громади фахівцями зі збереження, дослідження та популяризації КС.

Державне регулювання має дати громадам прості, синхронізовані й прозорі інструменти збереження спадщини, які мінімізують можливість корупції. Створити справедливі механізми покарання для порушників і заохочення відповідальних власників та користувачів.

Знання й навички фахівців сфери КС мають бути адекватно оцінені громадами. Гідна оплата праці кваліфікованих управлінців і професіоналів дасть змогу залучати найкращих фахівців, раціонально витратити кошти на утримання об'єктів та інституцій, залучати фінансування з інших джерел, інтегрувати спадщину в розвиток громад і зростання добробуту.

Досвід війни, яка й далі триває, загострив усвідомлення втрат на рівні людей, міст, громад, пам'яток. Цей болісний досвід також виявив системну неготовність до оперативного реагування, прийняття рішень, координації дій органів влади, інституцій і фахівців. Натомість він підсвітив роль громадянського суспільства і лідерів, готових брати на себе відповідальність. На цьому етапі вже цілком очевидно, що на рівні держави мусимо наголошувати на збереженні культурної спадщини в безпекових стратегіях, на рівні громад – на необхідності мати локальні плани превентивного збереження, реагування на екстремальні ситуації та координації взаємодій із центром та іншими громадами.

Фінансується
Європейським Союзом

RES POL

[Новини проєкту RES-POL](#)

[Facebook RES-POL](#)

Цю аналітичну записку створили за фінансової підтримки Європейського Союзу. Її зміст є відповідальністю Громадської спілки "Центр регіональний розвиток" і не обов'язково відображає позицію Європейського Союзу.